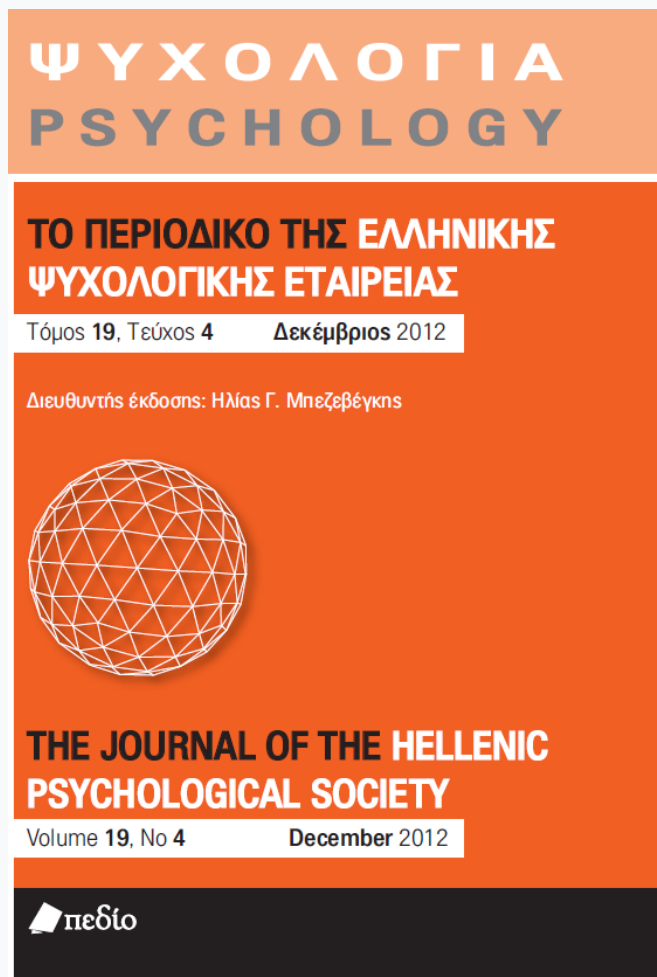

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 19, No 4 (2012)

The development of empathy in twins

Μαρία Μαρκοδημητράκη

doi: [10.12681/psy_hps.24708](https://doi.org/10.12681/psy_hps.24708)

Copyright © 2020, Μαρία Μαρκοδημητράκη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Μαρκοδημητράκη Μ. (2020). The development of empathy in twins. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 19(4), 415–433. https://doi.org/10.12681/psy_hps.24708

Η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στους διδύμους

MARIA ΜΑΡΚΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗ¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο παρόν άρθρο συζητάμε το *άλυτο* προς το παρόν θέμα της ανάπτυξης της ενσυναίσθησης στους διδύμους. Στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφουμε σύντομα τους ορισμούς της ενσυναίσθησης, τη διάκρισή της από συγγενείς έννοιες καθώς και ορισμένες αντιπροσωπευτικές ψυχολογικές θεωρίες για την ενσυναίσθηση. Στο δεύτερο κεφάλαιο κάνουμε μια συνοπτική περιγραφή των ψυχολογικών μελετών πάνω στην ενσυναίσθηση στους διδύμους. Συγκεκριμένα, παρουσιάζουμε ευρήματα από συγκριτικές μελέτες διδύμων και μη διδύμων από την εμβρυϊκή, τη βρεφική, την παιδική, την εφηβική και την ενήλικη ζωή τους. Πρόκειται αφενός για κλινικές μελέτες που εστιάζουν στο ρόλο της κληρονομικότητας και του περιβάλλοντος στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και αφετέρου για αναπτυξιακές μελέτες που βασίζονται στην ψυχαναλυτική θεώρηση της έννοιας της ενσυναίσθησης καθώς και στη μελέτη της υπό το πρίσμα της Θεωρίας της Έμφυτης Διυποκειμενικότητας. Στη Συζήτηση συνοψίζουμε τα παραπάνω, εντοπίζουμε τα κενά της έρευνας για την ενσυναίσθηση σε δίδυμα παιδιά και κάνουμε μια σύντομη αναφορά στην αξία ανάπτυξής της από την αρχή της ζωής σε οικογενειακό πλαίσιο και αργότερα μέσω παρεμβατικών προγραμμάτων σε σχολικό πλαίσιο. Τέλος, επισημαίνουμε την ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης του ευρέως φάσματος των όρων που σχετίζονται με αυτήν.

Λέξεις-κλειδιά: Δίδυμοι, Διδυμία, Ενσυναίσθηση, Ανάπτυξη διδύμων.

1. Οι ορισμοί και οι ψυχολογικές θεωρίες

Στην τρέχουσα ορολογία της ψυχολογίας, υπάρχουν αρκετοί ορισμοί για την ενσυναίσθηση (γερμανικά *Einfühlung*, αγγλικά *empathy*, γαλλικά *empathie*). Συνήθως η ενσυναίσθηση ορίζεται ως μια αναπληρωματική (*vicarious*) *συναίσθηματική αντίδραση στη συγκινησιακή εμπειρία ενός άλλου προσώπου*, μια αντίδραση που ανακλά ή μιμείται τη συγκίνησή του, ή εναλλακτικά, ως η *γνωστική επίγνωση και κατανόηση των συγκινήσεων ή/και*

του ρόλου ενός άλλου προσώπου. Το πρώτο μέρος του ορισμού τονίζει τις συγκινησιακές συνιστώσες (μοίρασμα, μίμηση, ανάκλαση της συγκίνησης του άλλου) και το δεύτερο τις γνωστικές συνιστώσες (σύλληψη, κατανόηση των συγκινήσεων/ρόλου του άλλου) της ενσυναίσθησης, την οποία οι ειδικοί θεωρούν ως μια έμφυτη, αναπτυσσόμενη στο χρόνο, ικανότητα του είδους μας. Ακόμη και σήμερα υπάρχουν προβλήματα στον ορισμό της ενσυναίσθησης, γι' αυτό είναι συχνά αναγκαίο να τη διακρίνει κανείς από τη συ-

1. Διεύθυνση: Επίκουρη Καθηγήτρια Ψυχολογίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 74100 Γάλλος, Ρέθυμνο. Τηλ.: 28310 77693. Fax: 28310 77654. E-mail: markodim@edc.uoc.gr

μπάθεια, την ταύτιση, τη μίμηση, τη συναισθηματική εναρμόνιση, την φιλοκοινωνική συμπεριφορά, τη διυποκειμενικότητα και άλλες συγγενείς έννοιες (Eisenberg & Strayer, 1987. Hanson & Mullis, 1985. Hastings, Zahn-Waxler, Robinson, Usher, & Bridges, 2000. Hatzinikolaou, 2002. Hoffman, 1975. Reber, 1995. Thomson, 1998. Thompson & Gullone, 2003. Zahn-Waxler & Radke-Yarrow, 1990). Στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου επιχειρείται μια προσπάθεια αποσαφήνισης της διάκρισης της έννοιας της ενσυναίσθησης από τις συγγενείς αυτές έννοιες.

Ο Darwin (1872) στην περίφημη πραγματεία του για τα συναισθήματα στον άνθρωπο και τα ζώα υποστηρίζει ότι η συν-παθητική επικοινωνία (sympathetic communication) ρυθμίζεται από καθολικές συναισθηματικές εκφράσεις και ότι τα κίνητρα που οδηγούν σε αυτές είναι μεριστά από τους αλληλεπιδρώντες. Η θέση αυτή εξακολουθεί να ισχύει πολλές δεκαετίες μετά. Συγκεκριμένα, ο Batson (1990) υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι είναι από τη φύση τους κοινωνικά όντα και οι ενέργειές τους, σχεδόν στο σύνολό τους (συμπεριλαμβανομένων των σκέψεων και των επιθυμιών τους) κατευθύνονται προς ή παράγονται ως αντίδραση σε άλλους. Το ενσυναισθητικό ενδιαφέρον σχετίζεται συχνά με την εκδήλωση φιλοκοινωνικών συμπεριφορών και θεωρείται από τον Batson (1991a) ότι ενισχύει τον αλtruισμό. Ο άνθρωπος και ορισμένα άλλα θηλαστικά είναι πολύ πιθανό ότι διαθέτουν κάποιο ένστικτο που τους υποδεικνύει τη φροντίδα των παιδιών τους. Ωστόσο, οι Eisler και Levine (2002) υποστηρίζουν ότι οι νεοδαρβινικές θεωρίες για τη φυσική επιλογή δεν ερμηνεύουν την αλtruιστική, ενσυναισθητική συμπεριφορά απέναντι σε πρόσωπα που τα συνδέει πιο μακρινή συγγένεια. Επίσης, στα πλαίσια της θεωρίας της έμφυτης διυποκειμενικότητας, η Reddy και ο Trevarthen (2004) προτιμούν τον όρο *συν-πάθεια* (*sympathy*) από τον όρο *ενσυναίσθηση* (*empathy*). Γι' αυτήν τους την προτίμηση αναφέρουν χαρακτηριστικά: «Ο όρος *empathy* χρησιμοποιείται συχνά για να σημάνει την κατανόηση των αισθημάτων των άλλων και κατ' επέκταση την καλοσύνη, τη διάθεση για βοήθεια ή την έγνοια για τους άλλους. Ωστόσο, προέρχεται από την ελλη-

νική λέξη *εμπάθεια*, που σημαίνει *προβάλλω συν-αίσθημα σε κάτι*. Στα νέα ελληνικά ο όρος σημαίνει *μοχθηρία*. Αντίθετα, ο όρος *sympathy* που προέρχεται από τον ελληνικό όρο *συμπάθεια*, σημαίνει *με αίσθημα, συμπόνια*. Είναι ξεκάθαρα πιο διαπροσωπικός όρος και δείχνει συν-αίσθημα από και προς κάποιον, από ό,τι ο όρος *empathy* που είναι πιο ατομοκεντρικός (Trevarthen & Reddy, 2004, σελ. 10)». Η διαφοροποίηση των όρων *ενσυναίσθηση* και *συμπάθεια* έχει υποστηριχτεί κατά το παρελθόν και από τον Chismar (1988), σύμφωνα με τον οποίο η *ενσυναίσθηση* υποδηλώνει κατά κάποιο τρόπο «το μοίρασμα των συναισθημάτων του άλλου χωρίς απαραίτητα αυτό να συνοδεύεται από συγκίνηση, θετική σχέση ή επιθυμία από μέρους του να βοηθήσει», ενώ «η *συμπάθεια* είναι ένα ιδιαίτερο είδος ενσυναίσθησης, δηλαδή ενσυναίσθηση σε συνδυασμό με την ευνοϊκή στάση προς το άλλο πρόσωπο» (Chismar, 1988, σελ. 258).

Η έννοια της *ενσυναίσθησης* χρησιμοποιείται συστηματικά στην ψυχολογία από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα. Ο Lipps (1965, στον Chismar, 1988) υποστήριξε ότι η ενσυναίσθηση είναι ένα είδος εσωτερικής συμμετοχής στη συγκινησιακή εμπειρία του άλλου. Επίσης, η Stein (1917/1989) και ο Scheler (1954/1970) (στην Hatzinikolaou, 2002, σ. 14-22) υποστήριξαν ότι η ενσυναίσθηση συνιστά μια γέφυρα με τις υποκειμενικές καταστάσεις του άλλου –ένα διυποκειμενικό φαινόμενο– χωρίς να υπάρχει συγχώνευση εαυτού και άλλου (Harré & Lamb, 1986. Eysenck, Arnold, & Meili, 1975. Hatzinikolaou, 2002). Στην ψυχανάλυση η ενσυναίσθηση ορίζεται ως μια από τις ικανότητες που πρέπει να διαθέτει ο ψυχαναλυτής, για να αποκαθιστά μια καλή συναισθηματική επαφή με τον αναλυόμενο, ώστε να μπορεί να υπεισέρχεται, να μοιράζεται και να κατανοεί την ψυχική του κατάσταση (Αναγνώστου & Βαμβαλής, 2004). Ο Φρόυντ υπέθεσε ότι στην ενσυναίσθηση λαμβάνει χώρα ένα (όχι εντελώς *ασυνείδητο*) μοίρασμα της *πρόθεσης* μάλλον παρά ένα άμεσο *ασυνείδητο* μοίρασμα του συναισθήματος του άλλου – για το τελευταίο προτιμούσε τη χρήση της έννοιας της *ταύτισης*. Για τον Φρόυντ η ενσυναίσθηση παίζει βασικό ρόλο στην κατανόηση του

ψυχισμού του άλλου, ο οποίος άλλος, όμως, πρέπει να βρίσκεται λίγο πολύ στο ίδιο νοητικό επίπεδο με αυτόν που βιώνει την ενσυναίσθηση – έτσι ο Φρόυντ οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι οι ενήλικες δεν μπορούν να νιώσουν ενσυναίσθηση για τα μικρά βρέφη και τα παιδιά καθώς και για τους πρωτόγονους ανθρώπους (Freud, 1913, 1921). Μέσα στην ίδια παράδοση ο Kohut (1984) θεώρησε έμφυτη στο είδος μας την ικανότητα της ενσυναίσθησης. Την όρισε ως την ικανότητα κάποιου να σκέφτεται και να αισθάνεται την εσωτερική ζωή κάποιου άλλου και τη θεωρούσε ως μέσο χρήσιμο στον αναλυτή για την κατανόηση του εσωτερικού κόσμου του αναλυόμενου (Kohut, 1984). Σύμφωνα με τον Rycroft (1972), στην ψυχανάλυση εξακολουθεί να υπάρχει ασάφεια ανάμεσα στις έννοιες *ενσυναίσθηση* και *προβολή* και επιπλέον στην ενσυναίσθηση, ενώ κάποιος μοιράζεται τις συγκινήσεις του άλλου, ταυτόχρονα διατηρεί την αίσθηση του δικού του εαυτού, κάτι που μάλλον δεν συμβαίνει στην ταύτιση (Laplanche & Pontalis, 1986). Ωστόσο, παρά την άγνοια και την ασάφεια που επικρατεί στην ψυχαναλυτική σχολή σκέψης, για τις σχέσεις μίμησης-ταύτισης, κάποιος είναι αναγκασμένος να παραδεχτεί ότι, στο πλαίσιο αυτό, η μίμηση ποτέ δεν έχασε τη συναισθηματική της υφή, γιατί σχεδόν πάντα ήταν συνδεδεμένη (παρά την εννοιολογική σύγχυση) με την ταύτιση και την ενσυναίσθηση, διεργασίες άμεσα συνδεδεμένες με τη *συναισθηματική* ζωή των ανθρώπων. Όπως επισημαίνουμε και σε προηγούμενη εργασία μας (Μαρκοδημητράκη, 2003), πέρα από τον ίδιο τον Freud (1921) αλλά και τον Lacan (1968), οι οποίοι αναγνωρίζουν την άγνοια και την ασάφεια που υπάρχει ως προς την έννοια της *ταύτισης* στην ψυχαναλυτική σχολή σκέψης, με τη θέση αυτή συμφωνούν και σύγχρονοι μελετητές που έχουν εμβαθύνει στη σχέση ταύτισης – μίμησης (βλ. σχ. Kokkinaki, 1998. Kugiumutzakis, 1983. Stern, 1984). Ο ψυχαναλυτής Stern (1984, σελ. 5) προσπάθησε να διακρίνει τις διαφορές *ταύτισης* και *συναισθηματικής* *εναρμόνισης*, αλλά ένα χρόνο μετά (1985, σελ. 144) παραιτήθηκε από την προσπάθεια.

Κι ενώ, σύμφωνα με τον Κουγιουμουτζάκη (1992. Kugiumutzakis, 1993), κάποιοι ψυχαναλυ-

τές υποστηρίζουν ότι η ταύτιση οδηγεί στη μίμηση και κάποιοι άλλοι ότι η μίμηση οδηγεί στην ταύτιση, κάποιοι μη ψυχαναλυτικώς προσκείμενοι συγγραφείς εξισώνουν, αβάσιμα, την ψυχαναλυτική διεργασία της ταύτισης με τη συμπεριφοριστική έννοια της παρατηρησιακής μάθησης (modeling) ή με την έννοια της υιοθέτησης ρόλων. Συγκεκριμένα, στη θεωρία της ταύτισης που πρότείνει ο Sears (1963) τα παιδιά αδυνατούν να κάνουν διάκριση εαυτού-άλλου. Αυτό σημαίνει ότι τις πράξεις της μητέρας δεν τις βλέπουν ως πράξεις ενός διαφορετικού από αυτά προσώπου αλλά ως αναπόσπαστο μέρος της διαδοχής των δικών τους πράξεων. Όταν η μητέρα λειτουργεί ως μοντέλο και τους δείχνει πράξεις τις οποίες εκείνα αναπαράγουν, τα ενισχύει θετικά «και έτσι εδραιώνεται μια σταθερή συνήθεια μιμητικής ανταπόκρισης μαζί με ένα δευτερογενές σύστημα κινήτρων, για το οποίο «το να δρας όπως η μητέρα» είναι μία αντίδραση-στόχος» (Sears, 1957 στο Κουγιουμουτζάκης, 1997, σελ. 500). Επιπλέον, σύμφωνα με τη Maccoby (1997), ο Bandura βασίστηκε αρχικά στις ψυχαναλυτικές έννοιες της ταύτισης, προκειμένου να διερευνήσει κατά πόσο οι προηγούμενες σχέσεις που έχει αναπτύξει το παιδί με το άτομο που του επιδεικνύει μια συμπεριφορά (μοντέλο), επηρεάζουν την ικανότητά του να το μιμηθεί. Τα αποτελέσματα των ερευνών του έδειξαν ότι, αν το παιδί έχει αναπτύξει μια σχέση με το μοντέλο, πριν αυτό του επιδείξει μια συμπεριφορά και ειδικότερα αν του έχει παράσχει φροντίδα ή έχει τον έλεγχο σε πράγματα επιθυμητά προς αυτό, τότε η πιθανότητα να το μιμηθεί είναι μεγαλύτερη. Στο μετέπειτα έργο του, βέβαια ο Bandura απέρριψε ρητά τους όρους *ταύτιση* και *εσωτερίκευση* (βλ. σχ. Maccoby, 1997).

Πέρα από τη διάκριση της έννοιας της *ενσυναίσθησης* από την *ταύτιση*, σύγχρονες έρευνες έχουν εστιάσει στη διερεύνηση των σχέσεων έκφρασης συναισθημάτων, ενσυναίσθησης και φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς. Συγκεκριμένα, οι Robert και Strayer (1996) μελέτησαν τη σχέση της ενσυναίσθησης με παράγοντες όπως η συναισθηματική εκφραστικότητα, η συναισθηματική επίγνωση και η ανάληψη ρόλων ως αιτιακούς και προβλεπτικούς παράγοντες για την εκδήλωση φιλο-

κοινωνικής συμπεριφοράς σε 73 παιδιά που ανήκαν σε 3 ηλικιακές ομάδες (5, 9 και 13 ετών). Πρότειναν ένα θεωρητικό μοντέλο για τη σχέση της ενσυναίσθησης με τους παραπάνω παράγοντες και βρήκαν ότι αυτοί είναι ισχυροί προβλεπτικοί παράγοντες ενσυναίσθησης. Με τον όρο *συναισθηματική εκφραστικότητα* οι Robert και Strayer (1996) εννοούν την ένταση του συναισθήματος που βιώνεται και εκφράζεται από το άτομο, ενώ με τον όρο *συναισθηματική επίγνωση* αναφέρονται στην ακρίβεια με την οποία αυτό αναγνωρίζει τα συναισθήματά του και τα αποδέχεται. Θεωρούν ότι η *συναισθηματική εκφραστικότητα* και η *συναισθηματική επίγνωση* οφείλονται λίγο πολύ στους ίδιους παράγοντες, όπως είναι για παράδειγμα οι περιορισμοί που επιβάλλει στο άτομο ο κοινωνικός του περίγυρος σε κάποιες περιπτώσεις για το ποιο συναισθήμα επιτρέπεται να εκφράσει και ποιο όχι. Ως προς την *ανάληψη ρόλων*, θεωρούν ότι οδηγεί στην εκδήλωση σε μεγαλύτερο βαθμό φιλο-κοινωνικής συμπεριφοράς καθώς ενισχύει την ενσυναίσθηση. Τέλος, με τον όρο *φιλο-κοινωνική συμπεριφορά* αναφέρονται στην άποψη ορισμένων ερευνητών που την ερμηνεύουν ως θετική ανταπόκριση στη δύσκολη συναισθηματική κατάσταση του άλλου (βλ. σχ. Radke-Yarrow, Zahn-Waxler, & Chapman, 1983), καθώς και στη διάκρισή της σε αυτήν που απευθύνεται σε παιδιά από αυτήν που απευθύνεται σε ενήλικες (βλ. σχ. Strayer, 1981). Οι Robert και Strayer (1987) υποστηρίζουν, ακόμα, ότι η ποιότητα των συναισθημάτων (θετικά ή αρνητικά) που νιώθει ένα άτομο επηρεάζουν τη συμπεριφορά του, το βαθμό στον οποίο είναι ενσυναισθητικό καθώς και την εκδήλωση από μέρους του φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς.

Συνοψίζοντας τη συζήτηση για τη διάκριση των εννοιών, θα λέγαμε ότι ένα κοινό σημείο στις έννοιες της ενσυναίσθησης, της συμπάθειας, της ταύτισης και της μίμησης είναι ότι πρόκειται για έμφυτες πανανθρώπινες ικανότητες οι οποίες παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ψυχολογική ανάπτυξη του ατόμου, στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί ως μέλος του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου και κατ' επέκταση χρησιμοποιούνται ως θεραπευτικά μέσα στην ψυχολογία (Hoffman, 1987. Nadel & Auka, 2006). Έχουν χρησιμοποιηθεί κατά και-

ρούς από διαφορετικά ψυχολογικά ρεύματα και έχουν διερευνηθεί με διαφορετικά μεθοδολογικά μοντέλα. Η συμπάθεια αναφέρεται στην αυξημένη ευαισθητοποίηση στον πόνο του άλλου προκειμένου αυτός να νιώσει καλύτερα, ενώ η ενσυναίσθηση αναφέρεται στην προσπάθεια ενός ατόμου που έχει επίγνωση του εαυτού του (τον διακρίνει από τους άλλους) να κατανοήσει τις υποκειμενικές εμπειρίες ενός άλλου ατόμου που βρίσκεται σε μια δύσκολη θέση. Είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι πρόκειται για διαφορετικές ψυχολογικές διαδικασίες και οι μεταξύ τους διαφορές δεν θα πρέπει να είναι ασαφείς (Wispré, 1986). Επιπλέον, ορισμένοι ερευνητές (Block, 1979. Maccoby & Jacklin, 1974) δίνουν έναν ευρύτερο ορισμό στην ενσυναίσθηση, για παράδειγμα ως γνωστική ανάληψη ρόλου, συναισθηματική ανάληψη ρόλου, αναπληρωματική συναισθηματική αντίδραση στη συγκινησιακή εμπειρία ενός προσώπου και τη μετρούν με διαφορετικό τρόπο. Επιπλέον, ως προς την έννοια της ανάληψης ρόλων, ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι οι γνωστικές διεργασίες που απαιτεί, οδηγούν σε μεγάλο βαθμό στην ενσυναίσθηση (Hoffman, 1977. Feshbach, 1975, 1989) και κάποιοι άλλοι θεωρούν ότι μπορούμε να έχουμε ενσυναίσθηση χωρίς ανάληψη ρόλων (Hoffman, 1977). Ακόμα, όσον αφορά στις έννοιες της ενσυναίσθησης και της ταύτισης, συγκλίνουν στο ότι και στις δύο έχουμε την εμπλοκή των συναισθημάτων με τη βασική διαφορά ότι στην ταύτιση το άτομο δεν μπαίνει απλώς στη θέση του άλλου, γίνεται άλλος, χωρίς να είναι σε θέση να διακρίνει τον αυτό του από τον άλλο, κάτι που συμβαίνει στην έννοια της ενσυναίσθησης. Στη μίμηση, τέλος, έχουμε αναπαραγωγή της πράξης του άλλου, η οποία, όμως, δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό, αλλά επεκτείνεται και σε επίπεδο μοιράσματος των προθέσεων, των κινήτρων και των συναισθημάτων των αλληλεπιδρώντων. Ως προς το τελευταίο θα λέγαμε ότι έχει ένα κοινό σημείο με την ενσυναίσθηση καθώς και στη μίμηση στο διυποκειμενικό μοίρασμα ο μιμητής είναι σε θέση να κάνει διάκριση εαυτού-άλλου (Kugiumutzakis, Kokkinaki, Markodimitraki, & Vitalaki, 2005). Στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου περιγράψουμε τη σχέση των συγκινήσεων

με την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στη θεωρία του Hoffman (1987), τη σχέση της ενσυναίσθησης με τη διαμόρφωση από μέρους του βρέφους ασφαλούς προσκόλλησης στα πρόσωπα που του παρέχουν συναισθηματική ασφάλεια ικανοποιώντας παράλληλα τις βιολογικές του ανάγκες (Bowlby, 1969, 1973) και κλείνουμε με αναφορά στη σχέση των συγκινήσεων με την ενσυναισθητική επικοινωνία των αλληλεπιδρώντων ατόμων στα πλαίσια της σύγχρονης θεωρίας της έμφυτης διυποκειμενικότητας (Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη, & Κοκκινάκη, 2007).

Στη θεωρία του Hoffman (1987), ο ρόλος των συγκινήσεων θεωρείται πρωταρχικός για την ανάπτυξη και την κατά στάδια ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, αν και δεν υποτιμάται ο ρόλος της γνωστικής ανάπτυξης. Η ενσυναίσθηση θεωρείται ως μια αναπληρωματική συναισθηματική αντίδραση στην κατάσταση (situation) του άλλου. Ο άλλος (πρέπει να) βρίσκεται σε κατάσταση δυστυχίας (θλίψη, πόνος, στεναχώρια κ.ά.) – γι' αυτό η σχετική αντίδραση εκείνου που βιώνει την ενσυναίσθηση ονομάζεται *ενσυναισθητική θλίψη* (empathic distress) και θεωρείται ένα φιλοκοινωνικό κίνητρο που οδηγεί στην ανακούφιση και τη βοήθεια του προσώπου που υποφέρει. Η ενσυναίσθηση εμφανίζεται ευκολότερα αφενός όταν τα συναισθήματα κάποιου είναι περισσότερο σύμφωνα με την κατάσταση του άλλου, παρά με την κατάσταση εκείνου που βιώνει την ενσυναίσθηση και αφετέρου με τα πρόσωπα που κάποιος επικοινωνεί συχνότερα (Hoffman, 2000). Η σταδιακή πορεία ανάπτυξης της ενσυναίσθησης ή ακριβέστερα της ενσυναισθητικής θλίψης εξαρτάται από το εάν ή όχι το παιδί έχει κατακτήσει και σε ποιο βαθμό τη *γνωστική διάκριση εαυτού-άλλου* ως χωριστών (φυσικών και ψυχολογικών) οντοτήτων. Τα τέσσερα στάδια ανάπτυξης της *ενσυναισθητικής θλίψης*, σύμφωνα με τον Hoffman (1988, 2000) είναι:

1. *Νεογνικό μεταδοτικό κλάμα στο κλάμα άλλου νεογνού*: Έχει βρεθεί ότι τα νεογνά κατά τον πρώτο μήνα της ζωής αντιδρούν με κλάμα στο κλάμα συνομήλικων νεογνών (Sagi & Hoffman, 1976. Simner, 1971). Ο Hoffman θεωρεί το κλάμα αυτό ως έναν έμφυτο πρόδρομο της ενσυναίσθησης, που βασίζεται στο μι-

μητισμό και την κλασική εξάρτηση και ως αυτόματη αντίδραση αποκλίνει περί τα μέσα του πρώτου έτους. Στο δεύτερο εξάμηνο του πρώτου έτους, το κλάμα στο κλάμα του άλλου επανεμφανίζεται, όχι με τη γενικευμένη και αδιαφοροποίητη αρχική μορφή, αλλά με χρόνο αντίληψης του άλλου και χρόνο αντίδρασης μεγαλύτερο του νεογνικού κλάματος, με μια έκφραση θλίψης στο πρόσωπο. Πρόκειται για μια προδρομική αντίδραση συναισθηματικής διέγερσης που ανακλά ενδιαφέρον για τον άλλο, έστω και αν κατά τον πρώτο χρόνο το βρέφος δεν μπορεί να διαφοροποιήσει τον εαυτό του από τον άλλο ως φυσική οντότητα (αρχικός αδιαδισμός). Εκτός από τις σταθερές ατομικές διαφορές μεταξύ των βρεφών, ο Hoffman (1977) έχει βρει και διαφορές φύλου ήδη από τη νεογνική ηλικία, με τα κορίτσια να αντιδρούν πιο εύκολα με κλάμα στο κλάμα του άλλου (Hoffman, 1975, 1982, 2000).

2. *Εγγκεντρική ενσυναίσθηση*: Ο αρχικός αδιαδισμός, που εξακολουθεί να υπάρχει στο τέλος του πρώτου έτους, οδηγεί τα βρέφη στη σύγχυση της δικής τους ενσυναισθητικής λύπης με τη λύπη του άλλου. Στη θλίψη του άλλου τώρα παρουσιάζεται είτε σιωπηρή παρακολούθηση με μια έκφραση λύπης στο πρόσωπο, είτε συμπεριφορές ανακούφισης και παρηγοριάς όχι του άλλου, αλλά του εαυτού, είτε μια λυπημένη έκφραση, με χείλη συνοφρυωμένα και πολύ πιθανόν κλάμα (Hoffman, 1975, 2000. Zahn-Waxler & Radke-Yarrow, 1990).
3. *Οιονεί Εγγκεντρική ενσυναίσθηση*: Η υποχώρηση του αρχικού αδιαδισμού οδηγεί τα βρέφη στις αρχές του δεύτερου έτους να διαφοροποιήσουν το εαυτό και τον άλλο ως φυσικές (όχι ακόμη ως ψυχολογικές) οντότητες. Τώρα τα βρέφη προχωρούν σε πράξεις ανακούφισης του άλλου, ίδιες με εκείνες που τα ίδια παρηγορούνται, όταν είναι λυπημένα. Τώρα δρουν επικοινωνώντας με αυτόν που υποφέρει, προσπαθούν να τον βοηθήσουν, υιοθετούν κάπως το ρόλο π.χ. της μητέρας τους, όταν τα ανακουφίζει από αυτό που τα θλίβει (Hoffman, 1975, 2000. Zahn-Waxler & Radke-Yarrow, 1990).

4. *Γνήσια ενσυναίσθηση*: Από τα μέσα του δευτέρου έτους και μετά τα βρέφη διαφοροποιούν τον εαυτό από τον άλλο και σε ψυχολογικό επίπεδο και έτσι προχωρούν στη γνήσια ενσυναίσθηση, η οποία συνίσταται στην εύρεση κατάλληλων συμπεριφορών ανακούφισης του άλλου, σε υιοθέτηση ρόλων που προσφέρουν βοήθεια και σε ενσυναισθητικές αντιδράσεις σε πιο σύνθετα συναισθήματα του άλλου. Στο εξής, η γνήσια ενσυναίσθηση θα συνεχίσει την ανάπτυξη της εφ' όρου ζωής, βασιζόμενη στη γνωστική, γλωσσική και συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού, μέχρι κατά την εφηβεία να φτάσει στην ικανότητα φανταστικής μεταφοράς στη θέση του πάσχοντος άλλου, με ενδιάμεσα στάδια αυτό της νηπιακής ηλικίας (ενσυναίσθηση ακόμα και για ανθρώπους που γνωρίζει έμμεσα μέσω π.χ. της τηλεόρασης, και των αφηγήσεων) και της σχολικής ηλικίας (πανανθρώπινο ενδιαφέρον για τους πάσχοντες, τους φτωχούς, τα θύματα της βίας και των πολέμων). Η πορεία και η μορφή της ενσυναίσθησης χαρακτηρίζονται από την αλληλεπίδραση έμφυτων και επίκτητων παραγόντων (οικογενειακό περιβάλλον, διαπροσωπικές σχέσεις, ψυχοπαθολογία γονέων κ.ά.) και από αρκετά σταθερές ατομικές διαφορές ευαισθησίας στη λύπη του άλλου (Hoffman, 1975, 2000. Zahn-Waxler & Radke-Yarrow, 1990. Zahn-Waxler, Robinson, & Emde 1992). Αρκετοί ερευνητές του γνωστικού αυτού πεδίου φαίνεται ότι συμφωνούν πως η πραγματική ενσυναίσθηση αρχίζει από τα μέσα του δεύτερου έτους και μετά, μια θέση που είναι σύμφωνη με τη θεωρία του Piaget (1936) για τη γνωστική ανάπτυξη (για μια σχετική ανασκόπηση βλ. Thompson, 1998).

Στη Θεωρία της Προσκόλλησης του Bowlby (1969, 1973), οι αντιδράσεις των Σημαντικών Άλλων σε κάποιον που βρίσκεται σε μια δύσκολη κατάσταση παίζουν καθοριστικό ρόλο για την ψυχική του υγεία, επηρεάζουν την αυτορρύθμιση και τις διαπροσωπικές του σχέσεις. Ο Bowlby (1973) υποστηρίζει ότι η αλληλεπίδραση με Σημαντικούς Άλλους που είναι διαθέσιμοι και ανταποκρίνονται στις ανάγκες του ατόμου, ενισχύει τη διαμόρφω-

ση μιας ασφαλούς προσκόλλησης σε αυτούς. Αντίθετα, οι αλληλεπιδράσεις με Σημαντικούς Άλλους που δεν είναι διαθέσιμοι και σε θέση να ανταποκριθούν στις ανάγκες του ατόμου, του γεννούν ανασφάλεια γενικά για τις αντιδράσεις των άλλων και χαμηλή αυτοεκτίμηση. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η θεωρία του Bowlby αναφέρεται κατά κύριο λόγο στις αντιδράσεις των άλλων στις ανάγκες του ατόμου, ο Bowlby (1969) υποστηρίζει ότι η θεωρία του μπορεί να ερμηνεύσει και τις αντιδράσεις του ατόμου στις ανάγκες των άλλων ως έκφραση φροντίδας. Συγκεκριμένα υποστηρίζει (Bowlby, 1969) ότι η φροντίδα σχετίζεται με την παροχή προστασίας και υποστήριξης σε άτομα που είναι μικρά σε ηλικία ή βρίσκονται μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή σε κατάσταση ανάγκης και κατευθύνεται από αλτρουιστικά κίνητρα. Επιπλέον, επισημαίνει ότι αυτό το σύστημα παροχής φροντίδας έχει δύο βασικά κοινά σημεία με τη θεωρία της προσκόλλησης, τη μείωση του άγχους και την ευαισθησία στην παροχή φροντίδας (Bowlby, 1969). Η σημασία της ασφαλούς προσκόλλησης και ο βαθμός στον οποίο συσχετίζεται με την ανταπόκριση και την ευαισθησία που αναπτύσσεται μεταξύ αλληλεπιδρώντων έχει αποδειχτεί και σε μεταγενέστερες μελέτες. Για παράδειγμα, σύγχρονα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι οι ασφαλείς μητέρες παρέχουν μεγαλύτερη φροντίδα και υποστήριξη, όταν αλληλεπιδρούν με τα βρέφη τους σε σχέση με τις ανασφαλείς μητέρες (βλ. σχ. Crowell & Feldman, 1991. Rholes, Simpson, & Blakely, 1995). Υπάρχουν, επίσης, ερευνητικά δεδομένα σύμφωνα με τα οποία η ασφαλής προσκόλληση σχετίζεται με εκδήλωση συμπόνοιας σε ξένα πρόσωπα που βρίσκονται σε μια δύσκολη κατάσταση. Σχετικά με αυτό, οι Main, Weston και Wakeling (1979) βρήκαν ότι βρέφη με ασφαλή προσκόλληση προς τη μητέρα τους στην ηλικία των δώδεκα μηνών δείχνουν προσοχή με έγνοια σε ενήλικες που προσποιούνται ότι κλαίνε, συγκριτικά με βρέφη με ανασφαλή προσκόλληση προς τη μητέρα τους. Επιπλέον, βιντεοσκοπώντας παιδιά προσχολικής ηλικίας σε πειραματικές συνθήκες ο Farber (1985) βρήκε ότι τα παιδιά που ανταποκρίνονται με μεγαλύτερη ενσυναίσθηση είναι πιο πιθανό ως

βρέφη να είχαν ασφαλή προσκόλληση στη μητέρα τους. Ακόμα, οι Kestenbaum, Farber και Sroufe (1989) μελέτησαν παιδιά προσχολικής ηλικίας και βρήκαν θετική συσχέτιση στην ασφαλή προσκόλληση προς τη μητέρα και στην ενσυναίσθητική ανταπόκριση σε παιδιά που υποφέρουν.

Στη Θεωρία της Έμφυτης Διυποκειμενικότητας του Trevarthen (1979) η ικανότητα εντοπισμού της συναισθηματικής κατάστασης που βιώνει ένα άτομο σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, θεωρείται πρόδρομος της ενσυναίσθησης. Αυτό αντιστοιχεί σε μια κατάσταση συναισθηματικής διέγερσης που πηγάζει από τη σύλληψη ή την κατανόηση της συναισθηματικής κατάστασης του άλλου. Οι άνθρωποι διαθέτουν έμφυτα κίνητρα συνεργασίας τα οποία καθιστούν δυνατό το καθρέπτισμα και τη συνήχηση του νου του ενός συντρόφου στο νου του άλλου και τους επιτρέπουν να εμπλέκονται και να απεμπλέκονται στα πλαίσια της μεταξύ τους επικοινωνίας (Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη, & Κοκκινάκη, 2007). Σύμφωνα με τον Trevarthen η έκφραση των συγκινήσεων γίνεται με τη βοήθεια πρότυπων εκφραστικών κινήσεων, τις οποίες, αν τις αντιληφθεί άμεσα ο σύντροφος, μπορεί να νιώσει ενσυναίσθηση (βλ. σχ. Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007). Ωστόσο, όπως έχουμε αναφέρει ήδη, ο Trevarthen προτιμά τη χρήση του όρου συμπάθεια από ό,τι ενσυναίσθηση και θεωρεί ότι οι σύντροφοι του βρέφους, καθοδηγούμενοι από μια συμπαθητική αποτίμηση των κινήτρων και των συναισθημάτων του βρέφους, προσαρμόζουν ανάλογα τη συμπεριφορά τους (Trevarthen, 2005). Επιπλέον, σύγχρονες αναπτυξιακές μελέτες βασισμένες στη θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας έχουν δείξει ότι τα νεογέννητα, εκτός από φωνοποιήσεις, εκφράσεις προσώπου, μη λεκτικούς ήχους, κινήσεις σώματος αλλά και συνδυασμούς των παραπάνω που τους επιδεικνύονται από ενήλικες, μπορούν να μιμηθούν και τη συναισθηματική τους κατάσταση (Kokkinaki, 1998. Kugiumutzakis, 1998. Markodimitraki, 2003). Πρόκειται, μάλιστα, για ένα από κοινού μοίρασμα προθέσεων, κινήτρων και συναισθημάτων των ενήλικων συντρόφων με τα βρέφη τους (Kugiumutzakis, et. al., 2005. Κουγιουμουτζάκης και συν. 2007).

2. Η ενσυναίσθηση στους διδύμους

Οι σχετικά λίγες μελέτες πάνω στο ζήτημα της ενσυναίσθησης των διδύμων έγιναν κυρίως για να ελεγχθεί η κληρονομική ή η περιβαλλοντική καταγωγή αυτής της ικανότητας, ιδίως στους μονοζυγωτικούς διδύμους, και δευτερευόντως για να μελετηθούν οι ενσυναίσθητικές ικανότητες αυτών καθ' αυτών των διδύμων ως παιδιών του είδους μας. Οι διδύμοι –ως δωρεάν «πειράματα» της φύσης– έχουν κατά κόρον χρησιμοποιηθεί από την ψυχομετρία, την κλινική ψυχολογία, την ψυχιατρική, τη μοριακή βιολογία και άλλους κλάδους και επιστήμες κυρίως για να ελέγξουν δικές τους υποθέσεις (βλ. σχ. Μαρκοδημητράκη, 2003). Το ίδιο συνέβη και με τη μελέτη της ενσυναίσθησης, όπως φαίνεται από τα αποτελέσματα των κλινικών μελετών που περιγράφονται παρακάτω (Emde, Plomin, Robinson, Corley, DeFries, Fulker, Reznick, Campos, Kagan, Zahn-Waxler, 1992. Knafo, Zahn-Waxler, Robinson, & Emde, 1992. Larsson, Andershed, & Lichtenstein, 2006. Zahn-Waxler, Davidov, Van Hulle, Robinson, & Rhee, 2009), οι οποίες επικεντρώθηκαν στην ενσυναίσθηση των διδύμων. Οι κλινικές και αναπτυξιακές (Eaves, & Last, 1980. Markodimitraki & Kornilaki, 2010. Piontelli, 1992, 2002. Tancredy & Fraley, 2006) έρευνες που ακολουθούν και παρουσιάζονται στη συνέχεια, δείχνουν την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, όπως αυτή έχει μελετηθεί στην εμβρυϊκή (Piontelli, 1992), τη βρεφική (Emde et al., 1992. Knafo et al. 1992. Markodimitraki & Kornilaki, 2010. Piontelli, 2002. Zahn-Waxler et al., 1992), την παιδική (Segal, 1984), την εφηβική (Eaves & Last, 1980. Larsson et al., 2006) και την ενήλικη ζωή (Tancredy & Fraley, 2006).

Τα μόνα, στο βαθμό που γνωρίζουμε, ερευνητικά δεδομένα από την ανίχνευση ενσυναίσθητικής συμπεριφοράς σε δίδυμα έμβρυα προέρχονται από τις πρωτοποριακές μελέτες της Piontelli (1992, 2002), η οποία μελέτησε στο Μιλάνο της Ιταλίας με δυο διαδοχικά ερευνητικά βήματα, τις συμπεριφορές διδύμων εμβρύων και την ανάπτυξή τους μέχρι το τέταρτο έτος μετά τον τοκετό. Στην πρώτη μελέτη, η Piontelli (1992) διερεύνησε τις συμπεριφορές 11 εμβρύων (8 ζεύγη διδύμων

και 3 μη δίδυμων εμβρύων) στους υπερήχους από τον 5ο μήνα της κύησης μέχρι περίπου τον τοκετό. Μετά τον τοκετό παρακολούθησε τα παιδιά μέχρι τον τέταρτο χρόνο. Στη δεύτερη μελέτη η Piontelli (2002) ακολούθησε την ίδια μεθοδολογία που χρησιμοποίησε στην πρώτη μελέτη, σε 15 ζεύγη MZ και 15 ζεύγη ΔΖ, αλλά αυτή τη φορά χρησιμοποίησε μια κάμερα στον τοκετό και στη μονάδα εντατικής θεραπείας, μια φωτογραφική μηχανή για τις επισκέψεις στο σπίτι, καταγραφή στοιχείων που αξιολογούν το περιβάλλον ζωής και την ποιότητα φροντίδας των διδύμων στο σπίτι τους, καθώς και αποτελέσματα από το τεστ της Bayley στον 1, στους 12, 24 και 30 μήνες. Τέλος, συνέλεξε στοιχεία από την αξιολόγηση των διδύμων στη «Συνθήκη του Ξένου» για την προσκόλληση μεταξύ τους και με τη μητέρα τους. Από τα πλούσια ευρήματα της Piontelli (βλ. σχ. Μαρκοδημητράκη, 2003) τα ακόλουθα είναι σχετικά με την ενσυναίσθηση:

1. Ορισμένες εμβρυϊκές συμπεριφορές και πρότυπα σχέσεων των διδύμων παρατηρούνται και μετά τον τοκετό μέχρι τη νηπιακή ηλικία. Από τα πρώτα στάδια της κύησης σε δίδυμο και μη δίδυμο έμβρυα παρατηρούνται ατομικές, ιδιοσυγκρασιακές συμπεριφορές, που ανακλούν, ίσως, τη διακριτή ιδιοσυγκρασιακή προικοδότηση κάθε εμβρύου – επιλογή της προτιμώμενης στάσης του σώματος, επανάληψη κάποιων συμπεριφορών ή και ολόκληρων σχημάτων δράσης, μεγάλη ή μικρή συχνότητα κινήσεων.
2. Στην περίπτωση των διδύμων κάποια στοιχειώδης μορφή διαφοροποίησης εαυτού-άλλου θα μπορούσε να αρχίζει από τον τρίτο μήνα της κύησης και μετά, τότε που κάθε δίδυμο έμβρυο παρουσιάζει κάποια μορφή ανεξάρτητης κινητικής συμπεριφοράς και αντιδράσεις στις κινήσεις και στη φυσική παρουσία του άλλου.
3. Οι τρόποι που ο ένας δίδυμος αντιδρά στη μητέρα με και προς τον άλλο, δεν είναι απλοί. Κάποιοι δεν αντιδρούν ακόμη και στα δυνατά χτυπήματα του συντρόφου τους μέσα στη μητέρα. Άλλοι αντιλαμβάνονται τη σωματική επαφή και με κάθε τρόπο την ψάχνουν και αντι-

δρούν είτε φιλικά με κάτι σαν χάδι (μάγουλο με μάγουλο), είτε βίαια (αμοιβαίες κλωτσιές), είτε, μόλις νιώσουν την επαφή, αποσύρονται σαν να τους χτύπησε ηλεκτρικό ρεύμα. Αυτοί ο ενδομήτριοι τρόποι επαφής μπορεί να παρατηρηθούν και μεταγεννητικά. Παράδειγμα φιλικότητας και πρόδρομος της μεταγενέστερης ενσυναίσθητικής σχέσης των διδύμων, ήδη από τη μήτρα, αποτελούν οι διζυγώτες Luca και Alice. Ως διζυγωτικοί ήταν διαφορετικά άτομα, αλλά ταυτόχρονα ευγενικά και φιλικά μεταξύ τους, *πριν και μετά τον τοκετό*. Στη μήτρα, μέσα από τις χωρισμένες μεμβράνες, τους άρεσε να αγγίζει το ένα το άλλο. Στους 12 μήνες μετά τον τοκετό το αγαπημένο τους παιχνίδι ήταν να βρίσκονται από τις δυο πλευρές μιας κουρτίνας και «απλά να χτυπούν» τα κεφάλια τους. Παρά τις φανερές ατομικές διαφορές τους, όταν ο Luca ως νήπιο πλέον έπαιζε τα δυο του αυτοκινητάκια, τα έβαζε να τρέχουν μαζί, παράλληλα, αν και το «μικρότερο θα φτάσει πρώτο, γιατί είναι πιο ελαφρύ, αλλά πιο γρήγορο». Η Alice έβαζε τα δυο της αρκουδάκια να αγγίζονται απαλά και να αγκαλιάζονται, όπως έκαναν «τότε» τα δυο τους (Piontelli, 1992).

4. Μετά τον τοκετό τα σημάδια της πρώτης αμοιβαίας κοινωνικής επαφής στα μονοζυγωτικά βρέφη άρχισαν στους 3,6 μήνες και στα διζυγωτικά στους 4,3 μήνες.
5. Σε 11 από τα 15 ζεύγη MZ και σε 1 από τα 15 ζεύγη ΔΖ παρατηρήθηκε, μετά τα 2 χρόνια, η από κοινού δραστηριότητα των διδύμων για πειράγματα ή για να διασκεδάσουν.
6. Κατά το δεύτερο μισό του δεύτερου έτους, περισσότερο στα ζεύγη μονοζυγωτικών παρά διζυγωτικών βρεφών παρατηρήθηκε κλάμα του ενός, όταν ο άλλος δίδυμος πονούσε, αλλά αυτός που πονούσε ήταν σε άλλο δωμάτιο και, επίσης, ο ένας δίδυμος έδειχνε ή έλεγε κάτι σε κάποιον τρίτο, σχετικό με την ανάγκη βοήθειας που είχε ο δίδυμος αδελφός του. Σε μονοζυγωτικά βρέφη, που επιζητούσαν το ένα την εγγύτητα του άλλου, ήδη από το πρώτο έτος, η Piontelli παρατήρησε περιπτώσεις, που το ένα έκλαιγε, για να σηματοδοτήσει τη δύσκο-

λη θέση του άλλου. Για παράδειγμα, ο ένας έκλαιγε, όταν ο άλλος πεινούσε και η μητέρα, ακούγοντας αυτό το ειδικό κλάμα, ετοίμαζε το γάλα όχι γι' αυτόν που έκλαιγε, αλλά για τον άλλο γιο της. Όταν ο ένας μπουσουλώντας χτυπούσε το κεφάλι του και κοίταζε με έκπληξη γύρω του, ο άλλος άρχιζε να κλαίει – και η μητέρα του σχολίαζε γελώντας: «Μα γιατί κλαις εσύ, αφού ο άλλος χτύπησε, όχι εσύ» (Piontelli, 2002, σελ. 120) (βλ. σχ. Μαρκοδημητράκη & Κουγιουμουτζάκης, 2005). Τα παραπάνω φαινόμενα είναι *σπάνια, ευκαιριακά* και συχνότερα στα μονοζυγωτικά παρά στα διζυγωτικά βρέφη, τονίζει η Piontelli. Τα παραπάνω υποδηλώνουν, σύμφωνα με την Piontelli (2002), την ανάπτυξη σε κάποιους διδύμους μιας πολύ υψηλής αμοιβαίας ευαισθησίας, που βασίζεται σε μια σπάνια πρώιμη και σταθερή έκθεση του ενός διδύμου στους ρυθμούς, στις σωματικές ουσίες (αίμα, αμνιακό υγρό, θρεπτικά συστατικά πλακούντα), στα συμπεριφορικά σχήματα και στη γλώσσα του σώματος του άλλου. Παρόλο που τονίζει τις διαφορές του ενδομήτριου και του εξωμήτριου περιβάλλοντος και ότι η *ζωή των διδύμων στη μήτρα δεν είναι ίδια με εκείνη μετά τον τοκετό*, η Piontelli (2002) κάνει λόγο για μια αυξημένη ικανότητα των διδύμων για αμοιβαία κατανόηση και ενσυναίσθηση (Piontelli, 1992, 2002) (βλ. λεπτ. Μαρκοδημητράκη, 2003).

Οι ενσυναισθητικές αντιδράσεις βρεφών και μικρών παιδιών έχουν διερευνηθεί και σε μελέτες για τη συνεργασία και τον ανταγωνισμό σε αυτές τις ηλικίες. Οι Markodimitraki και Kornilaki (2010) μελετώντας τον ανταγωνισμό και τη συνεργασία σε δίδυμα διζυγωτικά βρέφη (3 ζεύγη ίδιου φύλου και 3 διαφορετικού) ηλικίας 6 έως 10 μηνών στο ελεύθερο παιχνίδι τους διάρκειας 7 λεπτών στο σπίτι τους κάθε 30 ημέρες, βρήκαν ότι ακόμα και σε αυτή τη μικρή ηλικία τα δίδυμα βρέφη συνεργάζονται πολύ καλά μεταξύ τους και μοιράζονται θετικά συναισθήματα (ενδιαφέρον, ευχαρίστηση, μικτό συναισθήματα ευχαρίστησης και ενδιαφέροντος και χαράς) στις παιγνιώδεις αλληλεπιδράσεις τους παρόλο που δεν φάνηκε να συμμορφώνεται το ένα δίδυμο βρέφος στις επιταγές του διδύμου

του. Ένα ακόμα ενδιαφέρον εύρημα είναι ότι σχεδόν στα μισά παιγνιώδη επεισόδια στα ζεύγη των διδύμων (32 στα 56) ένας από τους δύο ήταν ο επικρατέστερος, πιο κυρίαρχη προσωπικότητα, που προσπαθούσε να επιβληθεί στον πιο αδύναμο δίδυμό του. Μόνο σε 6 περιπτώσεις, βέβαια, δεν υπήρξε καλή συνεργασία. Αυτό σημαίνει ότι οι διαφορετικές προτιμήσεις καθώς και κάποια σχήματα συμπεριφοράς (κυρίαρχος-αδύναμος) είναι εμφανή από τόσο νωρίς, χωρίς όμως αυτό να επηρεάζει το βαθμό συνεργασίας των διδύμων. Ωστόσο, η διαχρονική μελέτη διδύμων MacArthur (βλ. σχ. Emde et al., 1992) θεωρείται η πρώτη που παρέχει μια εκτεταμένη βάση δεδομένων για την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης σε ένα πολύ μεγάλο δείγμα διδύμων (300 ζεύγη διδύμων ίδιου φύλου) στις ηλικίες των 14, 20, 24 και 36 μηνών, βασισμένα στις εκτιμήσεις των γονιών για τη συναισθηματική έκφραση (Discrete Emotion Scale, DES). Η έκφραση αρνητικών συναισθημάτων βρέθηκε ότι επηρεάζεται σημαντικά από το γενετικό παράγοντα, εύρημα που δεν ισχύει για την έκφραση των θετικών συναισθημάτων (Emde et al., 1992). Επίσης, οι Zahn-Waxler και συνεργάτες (1992) εξέτασαν σε 94 ζεύγη μονοζυγωτικών και 90 ζεύγη διζυγωτικών βρεφών, στους 14 και 20 μήνες, την ενσυναίσθηση και το ρόλο της κληρονομικότητας και του περιβάλλοντος στην ανάπτυξή της. Οι ερευνητές εξέτασαν τα ζεύγη των διδύμων και τις μητέρες τους στα σπίτια τους και στο εργαστήριο. Εκτός από το αναλυτικό ερωτηματολόγιο που συμπλήρωσαν οι μητέρες, οι ερευνητές παρατηρούσαν τη συμπεριφορά των τριάδων (μητέρες-δίδυμα βρέφη), το ελεύθερο παιχνίδι των διδύμων μεταξύ τους και βιντεοσκοπούσαν τις αντιδράσεις κάθε δίδυμου βρέφους σε συνθήκες όπου η μητέρα και η ερευνήτρια προσποιούνταν λύπη. Η ανάλυση έδειξε ότι η ενσυναίσθηση παρουσιάστηκε και στα δύο χρονικά σημεία και για τις δύο κατηγορίες διδύμων (MZ και DZ), αυξανόταν σταδιακά στο χρόνο της μελέτης, με τα βρέφη να ενδιαφέρονται για τους άλλους, όταν αυτοί είναι στενοχωρημένοι, να προσπαθούν να καταλάβουν το λόγο της στενοχώριας τους και σε ένα μικρό βαθμό να εκδηλώνουν φιλοσοκινωνική συμπεριφορά. Υπήρχαν,

βέβαια, και περιπτώσεις που οι δίδυμοι έδειξαν αδιαφορία ή δεν ανταποκρίνονταν στη στενοχώρια του άλλου. Σε σχέση με τα μη δίδυμα βρέφη, τα δίδυμα βρέφη παρουσίασαν χαμηλότερη συχνότητα ενσυναίσθησης και αυτό μπορεί να οφείλεται είτε στις διαφορετικές μεθοδολογίες της παρούσας με τις προηγούμενες μελέτες είτε σε μια μικρή καθυστέρηση των διδύμων στη διαφοροποίηση εαυτού-άλλου. Οι Zahn-Waxler και συνεργάτες (1992) υποστηρίζουν ότι κάποιοι ιδιοσυγκρασιακοί τύποι μπορεί να είναι περισσότερο επιρρεπείς στην ενσυναίσθηση. Αναφέρουν ως παράδειγμα το παιδί που είναι κοινωνικό και κάπως αγχώδες (βιώνει εσωτερική ένταση/λύπη σε συνθήκες στεναχώριας του άλλου), γιατί η συνεχής επαφή του με τους άλλους και με τα προβλήματά τους το κάνει περισσότερο ευαίσθητο σε αυτά. Επίσης, στους 20 μήνες τα αποτελέσματα έδειξαν ότι, εκτός από την κληρονομικότητα, σημαντικός είναι και ο ρόλος του περιβάλλοντος (ανατροφικές γονεϊκές συνήθειες), καθώς σε αυτήν την ηλικία οι γονείς αρχίζουν να «διδάσκουν» στα παιδιά τους την φιλοκοινωνική συμπεριφορά. Βρέθηκε, ακόμη, ότι τα κορίτσια εκδηλώνουν κάπως μεγαλύτερη ενσυναίσθηση σε σχέση με τα αγόρια. Αυτό, σύμφωνα με τους Zahn-Waxler και συνεργάτες (1992) μπορεί να οφείλεται στο πώς έχουν μεγαλώσει οι γονείς το κορίτσι τους, αλλά και ως μια γενετικής καταγωγής διαφορά φύλων (οι γυναίκες εγκυμονούν, γεννούν, ανατρέφουν, φροντίζουν τα παιδιά και άρα μπορεί να έχουν περισσότερο αναπτυγμένη την ενσυναίσθηση από τους άνδρες). Επιπλέον, φάνηκε ότι μεταξύ τους οι MZ και ΔZ δεν διαφέρουν ως προς την φιλοκοινωνική συμπεριφορά και το βαθμό στον οποίο συνεργάζονται. Επισημαίνεται, επίσης, ότι η φύση της δίδυμης σχέσης μπορεί να επηρεάσει τον τρόπο που οι δίδυμοι εκδηλώνουν ενσυναίσθηση για άλλα πρόσωπα. Μονοζυγωτικά βρέφη που συνεργάζονται πολύ στενά μεταξύ τους και εκδηλώνουν το ένα για το άλλο φιλοκοινωνική συμπεριφορά, είναι πιθανό να μην είναι το ίδιο ενσυναίσθητικά με άλλα πρόσωπα. Αντίθετα, όσο πιο στενά συνεργάζονται μεταξύ τους τα ΔZ βρέφη τόσο πιο στενά συνεργάζονται και με τους άλλους (Zahn-Waxler et al., 1992).

Ακόμα, οι Knafo και συνεργάτες (2009) αναφέρουν αποτελέσματα από μια διαχρονική μελέτη διδύμων στο Ισραήλ (LIST), στην οποία συμμετείχαν 122 ζεύγη διδύμων ηλικίας 3,5 ετών (33 ζεύγη MZ, 49 ζεύγη ΔZ ίδιου φύλου και 40 ζεύγη ΔZ διαφορετικού φύλου). Στην έρευνα αυτή βιντεοσκοπήθηκαν και αναλύθηκαν οι αντιδράσεις των διδύμων σε μια ερευνητρια που προσποιούνταν ότι είχε χτυπήσει στο γόνατό της. Η έκφραση ενδιαφέροντος από μέρους τους μετρήθηκε βάσει των εκφράσεων του προσώπου τους, των φωνοποιήσεων και των χειρονομιών τους. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι συσχετίσεις στην ενσυναίσθηση φτάνουν το 0,25 για τους MZ, το 0,03 για τους ΔZ ίδιου φύλου, και το -0,21 για τους ΔZ διαφορετικού φύλου σύμφωνα με τη γενετική επιρροή. Βρέθηκε, επίσης, ότι σε πολύ στενοχωρημένα παιδιά η επίγνωση ότι τα αρνητικά τους συναισθήματα μπορεί να είναι αντιληπτά σε τρίτους, μπορεί να εμποδίσει την εκδήλωση ενσυναίσθησης προς τα πρόσωπα που υποφέρουν οδηγώντας τα να κρύψουν το άγχος τους, ενώ στην πραγματικότητα υποφέρουν τα ίδια. Αντίθετως, παιδιά που ελέγχουν τα συναισθήματά τους και παράλληλα έχουν συναισθηματική επίγνωση, φάνηκε ότι μπορούν να χρησιμοποιήσουν το γεγονός ότι κατανοούν τη συναισθηματική κατάσταση των άλλων, προκειμένου να μουν στη δυσάρεστη θέση στην οποία εκείνοι βρίσκονται.

Τα αποτελέσματα από τη μελέτη της Segal (1984) για τη συνεργασία και τον ανταγωνισμό σε μεγαλύτερους MZ και ΔZ, ηλικίας 7 έως 9 ετών δεν συμφωνούν με τα μεταγενέστερα αποτελέσματα της έρευνας των Zahn-Waxler και συνεργατών (1992), καθώς έδειξαν ότι οι MZ είναι σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό συνεργατικοί συγκριτικά με τους ΔZ. Ειδικότερα, η Segal (1984) βρήκε ότι οι MZ δούλευαν πιο σκληρά προκειμένου να βοηθήσουν τους διδύμους τους στην επίτευξη ενός κοινού στόχου από ό,τι οι ΔZ για τους δικούς τους. Στη συναρμολόγηση ενός παζλ, οι MZ εργάζονταν συστηματικά μαζί, ενώ οι ΔZ συχνά εργάζονταν χωριστά και έδειχναν τις περισσότερες φορές να υπάρχουν διακριτοί ρόλοι, αυτοί του κυρίαρχου και του υποταγμένου. Η Segal (1984) αποδίδει αυτή τη διαφορά στη λιγότερο εγωιστι-

κή συμπεριφορά που επιδεικνύουν οι MZ στη με-
ταξύ τους συνεργασία, καθώς και στη μεγαλύτε-
ρη εγγύτητα που χαρακτηρίζει τη σχέση τους.
Ωστόσο, η ίδια έρευνα έδειξε ότι οι MZ δεν είναι
πάντα πιο συνεργατικοί από τους ΔΖ και ότι μπο-
ρεί να επιδείξουν ανταγωνιστική διάθεση, ακόμα
και αν η υλική αμοιβή κατά τη διάρκεια της εξέ-
τασης είναι η ίδια και για τους δύο. Οι Zahn-
Waxler και συνεργάτες (1992) που δεν διαπίστω-
σαν στα αποτελέσματά τους αυτή τη διαφορά με-
ταξύ MZ και ΔΖ, την αποδίδουν σε διαφοροποιή-
σεις στη μεθοδολογία χωρίς να παραβλέπουν ότι
η κληρονομικότητα και το περιβάλλον μπορούν να
παίξουν έναν καθοριστικό ρόλο στο υψηλό ποσο-
στό εγγύτητας και συγχρονισμού μεταξύ των MZ.

Όσον αφορά στους διδύμους εφήβους, οι
Larsson και συνεργάτες (2006) χορήγησαν ένα
ερωτηματολόγιο σε 1090 MZ και ΔΖ ηλικίας 16-17
ετών, προκειμένου να εξετάσουν ορισμένα χαρα-
κτηριστικά της ψυχοπαθολογικής προσωπικότη-
τας. Από την έρευνά τους προέκυψε ότι ένα από
τα χαρακτηριστικά αυτά ήταν η απουσία ενσυναί-
σθησης, η οποία παρουσιάζεται συχνότερα στους
MZ παρά στους ΔΖ με ψυχοπαθολογική προσω-
πικότητα. Και αφού η ενσυναίσθηση εμφανίζεται
συχνότερα στους MZ που μοιράζονται κατά κά-
ποιο τρόπο το ίδιο γενετικό υλικό, οι Larsson και
συνεργάτες (2006) συμπέραναν την ισχυρή επί-
δραση του γενετικού παράγοντα στην ενσυναί-
σθηση. Επιπλέον, μελετώντας το πώς αντιλαμβά-
νεται ο ένας δίδυμος τον άλλο και αν ο ένας μπο-
ρεί να προβλέψει τις κοινωνικές στάσεις του άλ-
λου, οι Eaves και Last (1980) εξέτασαν ατομικά
(με ερωτηματολόγιο) κάθε δίδυμο από 21 ζεύγη
MZ και 13 ζεύγη ΔΖ ηλικίας 177-267 μηνών. Βρέ-
θηκε ότι ο κάθε δίδυμος προέβλεπε τις κοινωνικές
στάσεις του διδύμου του βασισμένος στις δικές
του κοινωνικές στάσεις, με τους MZ να *προβά-
λουν* περισσότερο παρά οι ΔΖ τις δικές τους στά-
σεις στο δίδυμό τους – ο άλλος (προβλέπω να) εί-
ναι όπως εγώ, δηλαδή, η αντίληψη του εαυτού γί-
νεται πρότυπο για τον εαυτό του διδύμου άλλου.
Οι συγγραφείς αυτοί τονίζουν ότι το να γνωρίζει
κάποιος ότι είναι δίδυμος είναι αρκετό, για να δη-
μιουργήσει την προσδοκία και την πεποίθηση ότι
ο δίδυμός του θα είναι όπως αυτός.

Επιπλέον, μελέτες σε ενήλικες MZ και ΔΖ, που
επικεντρώθηκαν στον έλεγχο των γενετικών πα-
ραγόντων της ενσυναίσθησης, της ευγένειας και
του αλτρουισμού, δείχνουν ότι οι παράγοντες αυ-
τοί είναι ισχυρότεροι των περιβαλλοντικών παρα-
γόντων (βλ. σχ. Zahn-Waxler et al., 1992). Τέλος,
στα πλαίσια της Θεωρίας της Προσκόλλησης, οι
Tancredy και Fraley (2006) σε μια πρόσφατη
έρευνα βρήκαν ότι σε ζεύγη διδύμων ενηλίκων,
περισσότερο από ό,τι σε ζεύγη μη διδύμων αδελ-
φών, οι δίδυμοι χρησιμοποιούν το δίδυμό τους ως
φιγούρα προσκόλλησης, ότι η πορεία ανάπτυξης
της προσκόλλησης στους διδύμους διαφέρει από
την αντίστοιχη των μη διδύμων και ότι η αρμονι-
κή σχέση των διδύμων, η ενσυναίσθηση και οι μοι-
ρασμένες εμπειρίες τους προσδιορίζουν την
έκταση που οι ίδιοι χρησιμοποιούν ο ένας τον άλ-
λο ως φιγούρες προσκόλλησης.

3. Συζήτηση

Το πρόβλημα του ορισμού της ενσυναίσθη-
σης δεν έχει λυθεί – άλλοι ερευνητές τονίζουν τη
συγκινησιακή και άλλοι τη γνωστική συνιστώσα
της, ενώ η διάκρισή της από συγγενείς έννοιες
(π.χ. συμπάθεια, ταύτιση, μίμηση, φιλοκοινωνική
συμπεριφορά) είτε δεν γίνεται είτε, όταν γίνεται,
δεν είναι σαφής. Γνώμη μας είναι ότι όλα αυτά τα
συγγενικά φαινόμενα δεν έχουν ακόμη εννοιολο-
γικά, θεωρητικά και ερευνητικά διαλευκανθεί στο
βαθμό που θα επιθυμούσαμε, με αποτέλεσμα συ-
χνά να δημιουργείται σύγχυση.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ορισμός του Lipps
(1965, στον Chismar, 1988) ότι η ενσυναίσθηση εί-
ναι ένα είδος εσωτερικής συμμετοχής στη συγκι-
νησιακή εμπειρία του άλλου, ενώ η άποψη των
Stein (1917/1989) και Scheler (1954/1970) ότι η εν-
συναίσθηση είναι ένα διυποκειμενικό φαινόμενο,
στο οποίο δεν υπάρχει συγχώνευση εαυτού και
άλλου (άποψη που μοιράζονται και οι ψυχαναλυ-
τές), βρίσκεται στον πυρήνα της σύγχρονης προ-
βληματικής για τη διυποκειμενικότητα (Trevarthen,
1998). Η κλινική θεώρηση της ενσυναίσθησης από
τους ψυχαναλυτές είναι ενδιαφέρουσα, παρά τις
ασάφειες που εξακολουθούν να υπάρχουν μετα-

ξύ της ενσυναίσθησης, της ταύτισης και της προβολής. Πιο ενδιαφέρουσα, όμως, είναι, νομίζουμε, η θέση του Freud ότι στην ενσυναίσθηση λαμβάνει χώρα μοίρασμα της *πρόθεσης* – θέση που διαφέρει από τις παλαιές και τις σύγχρονες θεωρήσεις του φαινομένου. Η θέση του ότι οι ενήλικες δεν μπορούν να νιώσουν ενσυναίσθηση για τα μικρά βρέφη και τα παιδιά λόγω νοητικών διαφορών, έχει ανατραπεί τα τελευταία 30 χρόνια από την έρευνα πάνω στην αλληλεπίδραση γονέα-βρέφους/νηπίου/παιδιού (βλ. έργ. στους Nadel & Muir, 2005).

Στην παρούσα εργασία διερευνήσαμε, επίσης, τη διάκριση της έννοιας της ενσυναίσθησης από τις έννοιες συμπάθεια, ταύτιση, μίμηση, έκφραση συναισθημάτων, συναισθηματική επίγνωση και ανάληψη ρόλων. Αν και η έννοια της *ταύτισης* στον Freud (1921) τουλάχιστον φαίνεται να είναι ευρύτερη και περισσότερο ασυνείδητη από εκείνη της μίμησης, οι μετα-φροϋδικοί συγγραφείς δεν συνέβαλαν στη μείωση της άγνοιας και της ασάφειας που περιβάλλει την ταύτιση, πολύ δε περισσότερο δεν έλυσαν το γρίφο των σχέσεων ταύτισης-μίμησης. Το μόνο, ίσως, που μπορούμε να πούμε είναι, ότι ο Freud θεωρούσε ότι υπάρχει μια διαδικασία που φτάνει «από την ταύτιση, μέσω μίμησης, στην ενσυναίσθηση» (1921, σελ. 140), μονοπάτι που, τελικά, ούτε ο Freud, ούτε οι επίγονοι ανίχνευσαν (βλ. επ. Kugiumutzakis, 1983, σελ. 50-71. Kugiumutzakis, 1988, σελ. 19. Kokkinaki, 1998). Επίσης, στο θεωρητικό μοντέλο που πρότειναν οι Robert και Strayer (1996) οι έννοιες συναισθηματική εκφραστικότητα, συναισθηματική επίγνωση και ανάληψη ρόλων είναι διακριτές από την έννοια της ενσυναίσθησης και μάλιστα αποδείχτηκαν αιτιακοί και προβλεπτικοί παράγοντές της. Η συγκινησιακή συνιστώσα της ενσυναίσθησης σε κάποιες από τις παραπάνω έννοιες έχει μεγαλύτερη βαρύτητα (συμπάθεια, συναισθηματική εκφραστικότητα), ενώ σε κάποιες άλλες το βάρος πέφτει στη γνωστική της συνιστώσα (συναισθηματική επίγνωση, ανάληψη ρόλων).

Η ενδιαφέρουσα αναπτυξιακή θεωρία του Hoffman για την ενσυναίσθηση εξακολουθεί να κυριαρχεί στην ψυχολογία, γιατί έδωσε *πρωταρχικό ρόλο στη συγκινησιακή* χωρίς να παραβλέψει

το ρόλο της γνωστικής συνιστώσας, γιατί τονίζει την έμφυτη καταγωγή της, τη σταδιακή της ανάπτυξη και το ρόλο των περιβαλλοντικών παραγόντων και γιατί υπάρχει, από τον ίδιο και από άλλους, σχετική ερευνητική μαρτυρία. Μιλώντας όμως ο Hoffman για ενσυναίσθητική *θλίψη* του προσώπου που βιώνει την ενσυναίσθηση, δημιουργεί σύγχυση με την έννοια/το φαινόμενο της *συμπάθειας* (μοίρασμα *μόνο* των οδυνηρών ή δυσάρεστων συναισθημάτων ενός άλλου προσώπου, συμπόνια, συμπάσχω), ενώ η έννοια της ενσυναίσθησης *ενέχει* μοίρασμα και κατανόηση και άλλων, εκτός των οδυνηρών, *συγκινήσεων* του άλλου (Reber, 1995, σ. 777). Επίσης, η Χατζηνικολάου ορίζει την ενσυναίσθηση ως τη *συγκινησιακή αντίδραση* του ενός συντρόφου που *ταιριάζει* κατάλληλα με τη συγκίνηση του άλλου συντρόφου στην επικοινωνία και τη συμπάθεια ως τη *δράση* κάποιου με κίνητρο την *ανακούφιση* του συντρόφου επικοινωνίας, την *προστασία* του από την πηγή του πόνου και τη *μετακίνηση* του από μια *δυσάρεστη* συγκινησιακή κατάσταση (Hatzinikolaou, 2002, σ. 147, 153).

Επιπλέον, είναι σαφές –και αυτό είναι σημαντικό– ότι ο Hoffman έχει υιοθετήσει από τον Piaget, τον Freud και πολλούς άλλους τη θεωρία του αρχικού αδυαδισμού, σύμφωνα με την οποία τον πρώτο χρόνο της ζωής υπάρχει *ανικανότητα* διάκρισης εαυτού-κόσμου, *εαυτού-άλλου*, υποκειμενικού-αντικειμενικού και εσωτερικού-εξωτερικού, μια πανάρχαια ιδέα που πάει πίσω στα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, μια αντίληψη που έχει εμπειρικά *ανατραπεί δύο φορές*, μία από τον στωικό Ιεροκλή και μία τα τελευταία 30 χρόνια από τη βρεφική έρευνα. Αν και πέρα από τους στόχους του παρόντος άρθρου, θα πρέπει να τονιστεί ότι η έρευνα πάνω στη νεογνική και τη βρεφική μίμηση και την πρωτογενή διυποκειμενική επικοινωνία έχουν υπονομεύσει τη θέση του αρχικού αδυαδισμού, γεγονός που με τη σειρά του υπονομεύει μια βασική θέση της θεωρίας του Hoffman (βλ. σχ. Kugiumutzakis, Kokkinaki, Markodimitraki, & Vitalaki, 2005. Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη, & Τσούρτου, 2006. Κουγιουμουτζάκης, Τσούρτου, Μαρκοδημητράκη, & Σεμιτέκολου, 2007).

Στα πλαίσια της Θεωρίας της Προσκόλλησης του Bowlby (1969, 1973) τονίζεται η αξία της ενσυναισθητικής αντίδρασης στα πρόσωπα που το έχουν ανάγκη, για την ψυχική τους υγεία και τη διαμόρφωση υγιών διαπροσωπικών σχέσεων στη μετέπειτα ζωή τους.

Στην πιο σύγχρονη Θεωρία της Έμφυτης Διυποκειμενικότητας, οι σύντροφοι του βρέφους, καθοδηγούμενοι από μια συμπαθητική αποτίμηση των κινήτρων και των συναισθημάτων του, προσαρμόζουν ανάλογα τη συμπεριφορά τους, για να λάβει χώρα το διυποκειμενικό μοίρασμα. Για τον Trevarthen «η επικοινωνία των συγκινήσεων ανάμεσα σε εμπρόθετα άτομα εξαρτάται από τη διυποκειμενική συμπάθεια που υπάρχει ανάμεσά τους, μια συμπάθεια ενεργή στον εγκέφαλο του ενός συντρόφου, ο οποίος ανακαλύπτει και ταυτίζεται με τον προβλεπτικό έλεγχο των κινήσεων του άλλου συντρόφου (Κουγιουμουτζάκης και συν., 2007, σελ. 509).

Ως προς το ερευνητικό έργο για την ενσυναίσθηση που εξετάσαμε στην παρούσα εργασία θα αναφερθούμε συνοπτικά για κάθε ηλικιακή φάση. Ξεκινώντας από τα ευρήματα των πρωτοποριακών μελετών της Piontelli (1992, 2002), αυτά δείχνουν, σε αντίθεση με ό,τι προτείνουν οι Zahn-Waxler και συνεργάτες (1992), ότι στους διδύμους μια πρώτη μορφή στοιχειώδους διαφοροποίησης εαυτού-άλλου θα μπορούσε να αρχίζει από τον τρίτο μήνα της κύησης, δηλαδή, νωρίτερα από εκείνη των μη διδύμων. Το εύρημά της ότι κάποια προγεννητικά σχήματα συμπεριφοράς των διδύμων συνεχίζονται μέχρι και τα νηπιακά χρόνια, ανάμεσα σε αυτά και οι «φιλικές επαφές» τους, μπορεί να σηματοδοτούν, όχι μόνο τις ιδιοσυγκρασιακές διαφορές, αλλά και τις πρωταρχές της ενσυναίσθησης, οι οποίες μεταγεννητικά: (α) με τη μορφή της πρώτης αμοιβαίας κοινωνικής επαφής εμφανίζονται κατά το πρώτο εξάμηνο ένα μήνα νωρίτερα στα μονοζυγωτικά συγκριτικά με τα διζυγωτικά βρέφη, και (β) με τη μορφή της από κοινού δραστηριότητας εμφανίζονται μετά τα 2 χρόνια πιο συχνά στα μονοζυγωτικά από τα διζυγωτικά βρέφη. Επιπλέον, η μελέτη των Zahn-Waxler και συνεργατών (1992) έδειξε πως, παρά το ότι τα δίδυμα βρέφη 14 και 20 μηνών συχνά

έδειχναν αδιαφορία ή δεν ανταποκρίνονταν στη στενοχώρια του άλλου, ταυτόχρονα έδειχναν και ενσυναίσθηση, που αυξανόταν σταδιακά στο χρόνο της μελέτης, αν και λιγότερο συχνά από τα μη δίδυμα βρέφη, εύρημα που οι συγγραφείς το αποδίδουν σε μια μικρή καθυστέρηση των διδύμων στη διαφοροποίηση εαυτού-άλλου. Τα ευρήματά τους δείχνουν την επίδραση του φύλου, την επίδραση των γονεϊκών πρακτικών ανατροφής, την πιθανότητα ύπαρξης ιδιοσυγκρασιακής τάσης που ωθεί σε περισσότερη ενσυναίσθηση, την απουσία διαφορών στην φιλοκοινωνική συμπεριφορά και τη συνεργασία των ΜΖ και των ΔΖ στη βρεφική ηλικία. Οι ενσυναισθητικές αντιδράσεις που επιδεικνύουν διζυγωτικά δίδυμα βρέφη στις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις στα πλαίσια της συνεργασίας τους επιβεβαιώνονται και από τις Markodimitrakī και Kornilaki (2010), ενώ η επίδραση του γενετικού παράγοντα στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στους ΜΖ περισσότερο από τους ΔΖ υποστηρίζεται από τους Κnafo και συνεργάτες (2009). Στην παιδική ηλικία από τις έρευνες πάνω στην ενσυναίσθηση προκύπτει ότι η γνώση της διδυμίας δημιουργεί την αβάσιμη πεποίθηση της ομοιότητας των κοινωνικών στάσεων του δίδυμου αδερφού (Eaves & Last, 1980) και ότι οι ΜΖ σχολικής ηλικίας συχνά ανταγωνίζονται μεταξύ τους, αλλά και συνεργάζονται περισσότερο μεταξύ τους από τους ΔΖ (Segal, 1984). Περνώντας στην εφηβεία, από σχετικές μελέτες προκύπτει ότι η απουσία της ενσυναίσθησης, πιο συχνή στους ΜΖ παρά στους ΔΖ, μπορεί να είναι χαρακτηριστικό της ψυχοπαθητικής προσωπικότητας και σημάδι της ισχυρής επίδρασης του γενετικού παράγοντα στην ενσυναίσθηση (Larsson et al., 2006), Τέλος, στην ενήλικη ζωή, οι έρευνες πάνω στην ενσυναίσθηση δείχνουν ότι αυτή υπηρετεί την προσκόλληση του ενός δίδυμου προς τον άλλο (Tancredy & Fraley, 2006). Τα παραπάνω ενδιαφέροντα ερευνητικά ευρήματα προφανώς δεν επαρκούν για την κατανόηση της ενσυναίσθησης στους διδύμους. Πέρα από τις διαφορές στη μεθοδολογία των διαφόρων ερευνών και τα αντικρουόμενα – αναπτυξιακής υφής – αποτελέσματα (η Segal βρήκε ότι οι ΜΖ συνεργάζονται περισσότερο από τους ΔΖ στην παιδική ηλικία, κάτι που δεν το βρή-

καν στα βρέφη οι Zahn-Waxler και συνεργάτες), όλοι αναγνωρίζουν την ανάγκη των διαχρονικών μελετών. Επίσης, η ερμηνεία των Zahn-Waxler και συνεργατών (1992) για την καθυστέρηση των διδύμων στη διαφοροποίηση εαυτού-άλλου χρειάζεται προφανώς εμπειρική ενίσχυση, προτού υποστηριχτεί σοβαρά, διότι οι υπάρχουσες σχετικές μελέτες πάνω στο θέμα αυτό δεν ενισχύουν μια τέτοια υπόθεση (βλ. σχ. Μαρκοδημητράκη, Κουγιουμουτζάκης, & Κοκκινάκη, 2005, σ. 137).

Αυτό που η Piontelli αποκαλεί «υψηλή αμοιβαία ευαισθησία» των διδύμων, δηλαδή, η από την κύηση *πρώιμη, συνεχής και σταθερή εξοικείωση μεταξύ τους ως έμβρυα, βρέφη, νήπια, παιδιά και εφήβοι*, θα μπορούσε να είναι αυτό που άλλοι ερευνητές ονομάζουν ρίζες, ανάδυση και ανάπτυξη της ενσυναίσθησης. Αντί, λοιπόν, βασιζόμενοι στις λίγες αναπτυξιακές μελέτες για την ενσυναίσθηση, να υποθέτουμε την α ή β τύπου καθυστέρηση των διδύμων, καλύτερα θα ήταν να κάνουμε συγκριτικές, διαχρονικές μελέτες με μη δίδυμα και δίδυμα βρέφη πάνω σε μια ή περισσότερες βρεφικές ικανότητες/συστήματα, γιατί έτσι μπορεί να αρχίσουμε να διακρίνουμε και τα πιθανά *πλεονεκτήματα της διδυμίας*, μειώνοντας τις προκαταλήψεις που κυνηγούν τους διδύμους από αρχαιοτάτων χρόνων (βλ. σχ. Μαρκοδημητράκη, 2003). Ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση έγινε με μια διαχρονική μελέτη με δίδυμα και μη δίδυμα βρέφη, όπου διερευνήθηκαν η μίμηση και τα συναισθήματα στη διυποκειμενική επικοινωνία θυάδων και τριάδων στην Κρήτη (Κουγιουμουτζάκης, Κακλαμάνη, Σαραφείδου, Μαρκοδημητράκη, & Πατερράκη, 2009. Μαρκοδημητράκη, Πατερράκη, Κακλαμάνη, & Κουγιουμουτζάκης, 2008. Πατερράκη, Μαρκοδημητράκη, Κακλαμάνη, & Κουγιουμουτζάκης, 2008). Η ενσυναίσθηση παρατηρείται σε μη δίδυμα και σε δίδυμα βρέφη νωρίς στην οντογένεση. Οι μελέτες της Piontelli (1992, 2002) δείχνουν ότι στους διδύμους η διαφοροποίηση εαυτού-άλλου και σε ορισμένες περιπτώσεις και η ενσυναίσθηση μπορεί να αναδύονται λίγο νωρίτερα από ή τον ίδιο χρόνο με τους μη διδύμους, η δε ποιότητα της ενσυναίσθησης εντός και εκτός του ζεύγους των διδύμων μπορεί να είναι λίγο διαφορετική (όχι καλύτερη ή χειρότερη) από των μη δι-

δύμων – απλώς λίγο ποιοτικά διαφορετική. Αυτό, μεταξύ άλλων, δείχνει μια σχετική, διαχρονική μελέτη μας πάνω στη μίμηση και τα συναισθήματα σε ένα ζεύγος ΔΖ, διαφορετικού φύλου, στην επικοινωνία μεταξύ τους και στην επικοινωνία τους με τους γονείς, τις γιαγιάδες και τους παππούδες τους (Μαρκοδημητράκη, 2003) (βλ. σχ. Kugiumutzakis και συν., 2005).

Η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης από τα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού συμβάλλει σημαντικά στην ανάπτυξη της κοινωνικότητάς του και γενικά στην κοινωνικοποίησή του. Τα παιδιά που ως βρέφη τυγχάνουν ενσυναισθητικής ανταπόκρισης στις ανάγκες τους και έχουν ασφαλή προσκόλληση, είναι πιο πιθανό και μετέπειτα στην ανάπτυξή τους να διαθέτουν περισσότερο αναπτυγμένη την ικανότητα να ανταποκρίνονται ενσυναισθητικά στις ανάγκες των άλλων. Με όρους του Bowlby (1973), στην καθημερινότητά τους τα βρέφη και τα μικρά παιδιά αναπτύσσουν εσωτερικά μοντέλα εργασίας του εαυτού και του άλλου. Και αυτό πάει πέρα από την εκμάθηση ρόλων. Όταν τα ίδια έχουν την εμπειρία μιας φροντίδας γεμάτης ευαισθησία, μαθαίνουν, όχι μόνο να περιμένουν φροντίδα αλλά γενικότερα ότι, όταν ένα άτομο βρίσκεται σε κατάσταση ανάγκης, εκείνα πρέπει να δείχνουν ενσυναίσθηση και να το κάνουν αποτελεσματικά, μειώνοντας την ένταση που νιώθει εκείνη τη στιγμή. Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη τα σημαντικά βήματα που έχει κάνει η αναπτυξιακή ψυχολογία τα τελευταία 25 χρόνια στην κατανόηση του νεογνικού νου, στο τι ωθεί τα μικρά παιδιά να μάθουν και στο πόσο καλύτερα προσέχουν και θυμούνται, όταν επικοινωνούν με άλλα πρόσωπα και μέσα από το διυποκειμενικό μοίρασμα, καλούμαστε να δούμε τη διαδικασία της μάθησης στην προσχολική ηλικία με πιο προοδευτικό μάτι (Trevanthen, 1995). Σύμφωνα με τους Eisenberg-Berg και Hand (1979) πολλές φορές συμβαίνει, ενώ παιδιά προσχολικής ηλικίας έχουν ηθική κρίση και, όταν ερωτώνται, οι απαντήσεις τους τείνουν προς φιλοκοινωνικές κατευθύνσεις, σε επίπεδο συμπεριφοράς οι πράξεις τους δεν ταυτίζονται πάντα με τις ηθικές τους κρίσεις. Τα παιδιά αυτά, για παράδειγμα, παρόλο που γνωρίζουν ότι πρέπει να μοιράζονται τα παι-

χνίδια τους με τα άλλα παιδιά, ο εγωκεντρισμός της ηλικίας τους δεν τους επιτρέπει να το εφαρμόσουν στην πράξη. Η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης θα μπορούσε να συμβάλει στην ενίσχυση της ταύτισης των ηθικών κρίσεων των παιδιών με ανάλογες συμπεριφορές. Γι' αυτό θεωρούμε αναγκαία την ευαισθητοποίηση των μικρών παιδιών κυρίως μέσα από την εναλλαγή ρόλων ή την παρακολούθηση διαφόρων βιντεοσκοπημένων καταστάσεων που είναι δυνατό να τα διεγείρουν συναισθηματικά. Επισημαίνουμε, επίσης, ότι η ενσυναίσθηση δεν αναπτύσσεται απαραίτητα με το να έρθουν τα παιδιά σε επαφή με πρόσωπα και καταστάσεις φοβικές, όπου νιώθουν ότι ένα άλλο πρόσωπο απειλείται, αλλά και με την προσέγγιση διαφόρων θεμάτων που δεν προκαλούν άμεσα φόβο ή απειλή σε διάφορα πολιτισμικά πλαίσια, όπως είναι για παράδειγμα τα παιδιά του Τρίτου Κόσμου που πεθαίνουν καθημερινά από πείνα, τα παιδιά που ζουν και μεγαλώνουν σε εμπόλεμες περιοχές κλπ. Είναι πολύ σημαντικό, επίσης, ήδη από την παιδική ηλικία τα παιδιά να είναι σε θέση να διαχειρίζονται τα συναισθήματά τους και τη συμπεριφορά τους και να αναπτύσσουν φιλικές σχέσεις, παράγοντες που έχει αποδειχτεί ότι σχετίζονται με τη σχολική ετοιμότητα και τις επιδόσεις των παιδιών στο σχολείο (Ladd, Kochenderfer, & Coleman, 1997. Raver & Zigler, 1997). Η συναισθηματική παιδεία, η εκπαίδευση στο να βλέπουν πρόσωπα και πράγματα από την προοπτική του άλλου και γενικότερα να επικοινωνούν και να διαχειρίζονται το θυμό τους συμβάλλουν στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στο βαθμό που τα παιδιά δεν λειτουργούν ως θύτες και δεν θυματοποιούνται. Επομένως, και σε επίπεδο συμπεριφοράς η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης θωρακίζει το παιδί από νωρίς.

Συνοψίζοντας, καταλήγουμε στη θέση ότι για την καταγωγή και την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στο είδος μας δεν γνωρίζουμε όσα θα επιθυμούσαμε. Υποθέτουμε ότι υπάρχει ένα *ευρύ φάσμα όμορων, αλληλοσυνδεδεμένων και συγγενικών μεταξύ τους φαινομένων*, τα οποία βασίζονται κυρίως σε «σχεσιακές» (relational) διεργασίες. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς –ας το παραδεχτούμε– ποια είναι η πιο δόκιμη ονομασία του *φάσματος* (φιλο-

κοινωνικότητα; διυποκειμενικότητα;), δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια ποιες είναι οι πιο δόκιμες ονομασίες και ορισμοί των επί μέρους *συνιστωσών* του φάσματος – συμπάθεια, ταύτιση, μίμηση, συναισθηματική εναρμόνιση. Δεν γνωρίζουμε ποιες από αυτές είναι αναπτυξιακά προαπαιτούμενες για τις υπόλοιπες, ούτε την αναπτυξιακή σειρά εμφάνισής τους, ούτε ποιες είναι οι «ώριμες» μορφές τους μετά την εφηβεία. Γι' αυτό στην Εισαγωγή του παρόντος κειμένου αναφερθήκαμε στο *άλυτο* προς το παρόν ζήτημα της ανάπτυξης της ενσυναίσθησης στους διδύμους – ας προσθέσουμε, και στους μη διδύμους.

Βιβλιογραφία

- Αναγνώστου, Λ., & Βαμβαλής, Γ. (2004). *Τετράγλωσσο λεξικό της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα: Επίκουρος.
- Batson, C. D. (1990). How social an animal? The human capacity for caring. *American Psychologist*, 45, 336-346.
- Batson, C. D. (1991a). *The altruism question: toward a social-psychological answer*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: attachment* (Vol. 1). New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: separation* (Vol. 2). New York: Basic Books.
- Chismar, D. (1988). Empathy and sympathy: the important difference. *The Journal of Value Inquiry*, 22, 257-266.
- Crowell, J. A., & Feldman, S. S. (1991). Mothers' working models of attachment relationships and mother and child behavior during separation and reunion. *Developmental Psychology*, 27, 597-605.
- Darwin, C. (1872). *The expression of emotion in man and animals*. London: Methuen.
- Eaves, L. J., & Last, K. A. (1980). Assessing empathy in twins from their mutual perception of social attitudes. *Journal of Personality and Individual Differences*, 1, 174-176.
- Eisenberg-Berg, N., & Hand, M. (1979). The relationship of preschooler's reasoning about prosocial moral conflicts to prosocial behavior. *Child Development*, 50, 356-363.
- Eisenberg, N., & Strayer, J. (1987). Critical issues in the study of empathy. In N. Eisenberg & J.

- Strayer (Eds.), *Empathy and its development* (pp. 3-13). Cambridge: Cambridge University Press.
- Eisler, R., & Levine, D. S. (2002). Nurture, nature, and caring: we are not prisoners of our genes. *Brain and Mind*, 3, 9-52.
- Emde, R. N., Plomin, R., Robinson, J. A., Corley, R., DeFries, J., Fulker, D. W., Reznick, J. S., Campos, J., Kagan, J., & Zahn-Waxler, C. (1992). Temperament, emotion, and cognition at fourteen months: the MacArthur longitudinal twin study. *Child Development*, 63(6), 1437-1455.
- Eysenck, H.J., Arnold, W. J., & Meili, R. (1975). *Encyclopedia of psychology* (Vol. 2). Suffolk: Fontana/Collings.
- Farber, E. A. (1985). Emotional responsivity in pre-school: antecedents and correlates. Paper presented at the meeting of the Society for Research in Child Development, Toronto, Canada.
- Feshbach, N. (1975). Empathy in children: some theoretical and empirical considerations. *Counseling Psychologist*, 5, 25-30.
- Feshbach, N. (1989). Empathy training and prosocial behavior. In J. Groebel & R. Hinde (Eds.), *Aggression and war: their biological and social bases* (pp. 101-111). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Freud, S. (1913). *Totem and Taboo* (Vol. 13), S.E.
- Freud, S. (1921). *Group Psychology and the Analysis of Ego* (vol. 12) London: Penguin Books.
- Grusek, J.E. (1997). Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης και η αναπτυξιακή ψυχολογία: η κληρονομιά του Robert Sears και του Albert Bandura. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ. έκδ.), *Αναπτυξιακή ψυχολογία: παρελθόν, παρόν, μέλλον*, (σελ. 491-521). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Hanson, R. A., & Mullis, R.L. (1985). Age and gender differences in empathy and moral reasoning among adolescents. *Child Study Journal*, 15, 181-188.
- Harré, R., & Lamb, R. (1986). *The Dictionary of Developmental and Educational Psychology*. Oxford: Blackwell.
- Hastings, P. D., Zahn-Waxler, C., Robinson, J. Usher, B., & Bridges, D. (2000). The development of concern for others in children with behaviour problems. *Developmental Psychology*, 36, 531-546.
- Hatzinikolaou, K. (2002). *The Development of Empathy and Sympathy in the First Year*. Unpublished PhD Thesis, Winnicott Research Unit, School of Psychology, The University of Reading, UK.
- Hoffman, M. L. (1975). Developmental synthesis of affect and cognition and its interplay for altruistic motivation. *Developmental Psychology*, 11, 607-622.
- Hoffman, M. L. (1977). Sex differences in empathy and related behaviors. *Psychological Bulletin*, 84(4), 712-722.
- Hoffman, M. (1977). Empathy, its development and prosocial implications. In C. Keasey (Ed.), *Nebraska symposium on motivation* (Vol. 25), 169-218.
- Hoffman, M.L. (1982). Development of prosocial motivation: empathy and guilt. In N. Eisenberg (Ed.), *Development of Prosocial Behavior* (pp. 281-313). New York: Academic Press.
- Hoffman, M.L. (1987). The contribution of empathy to justice and moral judgment. In N. Eisenberg, & J. Strayer (Eds.), *Empathy and its development* (pp. 47-80). New York: Cambridge University Press.
- Hoffman, M.L. (2000). *Empathy and moral development: implications for caring and justice*. New York: Cambridge University Press.
- Kestenbaum, R., Farber, E. A., & Sroufe, L. A. (1989). Individual differences in empathy among preschoolers: relation to attachment history. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 44, 51-64.
- Knafo, A., Zahn-Waxler, C., Davidov, M., Van Hulle, C., Robinson, J. L., & Rhee, S. H. (2009). Empathy in early childhood: genetic, environmental and affective contributions. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1167, 103-114.
- Kohut, H. (1984). *How does analysis cure?* Chicago: The University of Chicago Press.
- Kokkinaki, T. (1998). *Emotion and imitation in early infant - parent interaction. A longitudinal and cross-cultural study*. Ph.D. Thesis. Department of Psychology, University of Edinburgh, Scotland, UK.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (1988). Η γένεση της ανθρωπίνης μίμησης. *Ψυχολογικά Θέματα*, 1(1), 5-21.
- Κουγιουμουτζάκης, Ι. (Επιμ. Έκδ.) (1992). *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των πρώτων χρόνων*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Kugiumutzakis, G. (1983). *Imitative Phenomena: A New Challenge*. M.A. Thesis, Department of Psychology, Uppsala University, Sweden.
- Kugiumutzakis, G. (1993). Intersubjective vocal

- imitation in early mother-infant interaction. In J. Nadel & L. Camaioni (Eds.), *New Perspective in Early Communication Development* (pp. 22-47). London: Routledge.
- Kugiumutzakis, G., Kokkinaki, T., Markodimitraki, M., & Vitalaki, E. (2005). Emotions in early mimesis. In J. Nadel & D. Muir (Eds.), *Emotional Development* (pp. 161-182). Oxford: Oxford University Press.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ., Μαρκοδημητράκη, Μ., & Τσούρτου, Β. (2006). Ψυχανάλυση και Αναπτυξιακή Ψυχολογία: Καιροί συνεργασίας. *Νέα Εστία*, 160(1795), 1100-1121.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ., Μαρκοδημητράκη, Μ., & Κοκκινάκη, Θ. (2007). Η θεωρία της έμφυτης διωποκειμενικότητας του Colwyn Trevarthen: βασικές Αρχές. Στο Σ. Χριστογιώργος (επιμ. έκδ.), *Θέματα Ψυχοδυναμικής και Ψυχοκοινωνικής Παιδοψυχιατρικής. Αφιέρωμα στον καθηγητή Γ. Τσιάντη* (σελ. 489-523). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ., Τσούρτου, Β., Μαρκοδημητράκη, Μ., & Σεμιτέκολου, Μ. (2007). Ο τρίτος δρόμος του Piaget και η διαφωνία του με το Δαρβίνο. *Ψυχολογικά Θέματα*, 11-13, 9-32.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ., Κακλαμάνη, Σ., Σαραφείδου, Σ., Μαρκοδημητράκη, Μ., & Πατεράκη, Μ. (2009). Χρονικές διάρκειες στη μιμητική αλληλεπίδραση διδύμων ΔΖ βρεφών. *Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 11(1), 9-36.
- Lacan, J. (1968/1981). *Speech and language in Psychoanalysis*. Translated, with notes and commentary by Wilden, A. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Ladd, G. W., Kochenderfer, B. J., & Coleman, C. (1997). Classroom peer acceptance, friendship, and victimization: distinct relational systems that contribute uniquely to children's school adjustment. *Child Development*, 68, 1181-1197.
- Laplanche, J., & Pontalis, J.-B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα: Κέδρος.
- Larsson, H., Andershed, H., & Lichtenstein, P. (2006). A genetic factor explains most of the variation in the psychopathic personality. *Journal of Abnormal Psychology*, 115(2), 221-230.
- Main, M., Weston, D. R., & Wakeling, S. (1979). *Concerned Attention to the Crying of an Adult Actor in Infancy*. Paper presented at the Meeting of the Society for Research in Child Development, San Francisco.
- Μαρκοδημητράκη, Μ. (2003). *Η Ψυχολογία των Διδύμων. Μίμηση και συναισθήματα σε ένα ζεύγος ετεροζυγωτικών διδύμων*. Διδακτορική Διατριβή. Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Μαρκοδημητράκη, Μ., & Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2005). Διεπιστημονική θεώρηση της εγκυμοσύνης των διδύμων. *Ψυχολογία*, 12(2), 115-132.
- Markodimitraki, M., & Kornilaki, E. (2010). Cooperative and competitive attitudes in 6-to 10-month-old twins. In R. Zukauskienė (Ed.), *Proceedings of the XIV European Conference on Developmental Psychology* (pp. 305-310). Bologna: Medimond International Proceedings.
- Μαρκοδημητράκη, Μ., Κουγιουμουτζάκης, Γ., Κοκκινάκη, Θ. (2005). Όψεις της ανάπτυξης των διδύμων. *Ψυχολογία*, 12(2), 133-152.
- Μαρκοδημητράκη, Μ., Πατεράκη, Μ., Κακλαμάνη, Σ., & Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2008). Μίμηση στις αλληλεπιδράσεις διδύμων ΔΖ βρεφών. *Ψυχολογικά Θέματα*, 14, 91-108.
- Nadel, J. & Aouka, N. (2006). Imitation: Some cues for intervention approaches in Autism Spectrum Disorders. In T. Charman, & W. Stone (Eds.), *Social and Communication Development in Autistic Spectrum Disorders. Early Identification, Diagnosis, and Intervention* (pp. 219-235). New York & London: Guilford.
- Nadel, J. & Muir, D. (Eds.) (2005). *Emotional Development*. Oxford: Oxford University Press.
- Πατεράκη, Μ. Μαρκοδημητράκη, Μ., Κακλαμάνη, Σ., & Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2008). Κατεύθυνση και είδη μίμησης στις αλληλεπιδράσεις διδύμων ΔΖ βρεφών. *Ψυχολογικά Θέματα*, 14, 65-90.
- Piontelli, A. (1992). *From Fetus to Child*. London: Routledge.
- Piontelli, A. (2002). *Twins. From Fetus to Child*. London: Routledge.
- Raver, C. C., & Zigler, E. F. (1997). Social competence: an untapped dimension in evaluating Head Start's success. *Early Childhood Research Quarterly*, 12, 363-385.
- Reber, A., S. (1995). *Penguin Dictionary of Psychology*. London: Penguin Books.
- Reddy, V., & Trevarthen, C. (2004). What we learn about babies from engaging with their emotions. *Zero to Three*, 9-15.
- Rholes, W. S., Simpson, J. A., & Blakely, B. S. (1995). Adult attachment styles and mothers' relationships with their young children. *Personal Relationships*, 2, 35-54.

- Roberts, W., & Strayer, J. (1996). Empathy, emotional expressiveness and prosocial behavior. *Child Development*, 67, 449-470.
- Rycroft, C. (1972). *A Critical Dictionary of Psychoanalysis*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Sagi, A., & Hoffman, M. L. (1976). Empathic distress in the newborn. *Developmental Psychology*, 12(2), 175-176.
- Sandbank, A.C. (1999). Introduction. The importance of understanding the psychology of twin and triplet relations. In A. C. Sandbank (Ed.), *Twin and Triplet Psychology* (pp. 1-6). London: Routledge.
- Segal, N.L. (1984). Cooperation, competition and altruism within twin sets: a reappraisal. *Ethology and Sociobiology*, 5, 163-177.
- Segal, N. (2009). Twin Loss: The annual convention / Twin research reviews: Childhood empathy; Hormone replacement therapy and skeletal muscle; Multiple birth conception in older women / Twins in the media: twins with kidney disease; A pair of poets; The other twins in the Metrodome. *Twin Research and Human Genetics*, 12(5), 519-522.
- Stern, D. (1984). Affect Attunement. In J. Call, E. Galenson, & R. Tyson (Eds.), *Frontiers of Infants Psychiatry* (pp. 3-12). New York: Basic Books.
- Stern, D. (1985). *The interpersonal world of the infant: a view from psychoanalysis and developmental psychology*. New York: Basic Books.
- Simner, M.L. (1971). Newborn's response to the cry of another infant. *Developmental Psychology*, 5, 136-150.
- Tancredy, C. M., & Fraley, R. C. (2006). The nature of adult twin relationships: an attachment theoretical perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(1), 78-93.
- Thomson, K. L. & Gullone, E. (2003). Promotion of empathy and prosocial behavior in children through human education. *Australian Psychologist*, 36(3), 175-182.
- Thompson, R. A. (1998). Empathy and its origins in early development. In S. Braten (Ed.), *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny* (pp. 144-157). Cambridge: Cambridge University Press.
- Trevarthen, C. (1979). Communication and cooperation in early infancy. In M. Bullowa (Ed.), *Before Speech: the beginning of interpersonal communication* (pp. 321-347). London: Cambridge University Press.
- Trevarthen, C. (1995). How children learn before school. *Early Education*, 16, 1-5.
- Trevarthen, C. (1998). The concept and foundations of infant intersubjectivity. In S. Braten (Ed.), *Intersubjectivity Communication and Emotion in Early Ontogeny* (pp. 15-46). Cambridge: Cambridge University Press.
- Trevarthen, C. (2005). Action and emotion in development of cultural intelligence: why infants have feelings like ours. In J. Nadel, & D. Muir (Eds.), *Emotional development* (pp. 61-91). Oxford: Oxford University Press.
- Wispé, L. (1986). The distinction between sympathy and empathy: to call forth a concept, a word is needed. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(2), 314-321.
- Zahn-Waxler, C. & Radke-Yarrow, M. (1982). The development of altruism: alternative research strategies. In N. Eisenberg (Ed.), *The development of prosocial behavior* (pp. 109-137). San Diego, CA: Academic Press.
- Zahn-Waxler, C., & Radke-Yarrow, M. (1990). The origins of empathic concern. *Motivation and Emotion*, 14, 107-130.
- Zahn-Waxler, C., Robinson, J.L., & Emde, R.N. (1992). The development of empathy in twins. *Developmental Psychology*, 28(6), 1038-1047.
- Zahn-Waxler, C., Radke-Yarrow, M. Wagner, E., & Chapman, M. (1992). Development of concern for others. *Developmental Psychology*, 28, 126-136.

The development of empathy in twins

MARIA MARKODIMITRAKI¹

ABSTRACT

In this article we discuss the currently unsolved issue of empathy in twins. In the first chapter we briefly describe some definitions, its differentiation from several other related concepts and representative psychological theories on empathy. In the second chapter, we give a brief description of the psychological studies on twins' empathy. In particular, we present some findings from fetal, infant, child, adolescent and adult life. These findings derived from comparative twin - non twin studies. Some of them are clinical studies focusing on the role of heredity and environment in empathy's development and some other are developmental studies based on a psychoanalytical approach of empathy and its approach in light of the Theory of Innate Intersubjectivity. In the Discussion section, we summarize all the above, we detect the gaps in research on twins' empathy and we make a brief reference to the value of empathy's development in a family context during the first months of life and in a school context later in life. Finally, we highlight the need to investigate further the wide range of the associated terms.

Keywords: Twins, Twinship, Empathy, Twins' Development.

1. Address: 13, Stylianou Georgiou Str. 71305 Heraklion, Crete-Greece. Tel.: +30 28310 77693. Fax: +30 28310 77654. E-mail: markodim@edc.uoc.gr